

Kansrijk armoedebestrijding voor kinderen

Portretten van kinderen en knelpunten en kansen
voor een integraal beleid

Projectnummer P0153

Onderzoek in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Auteurs: Jurriaan Omlo (Bureau Omlo) | Jildou Talman (De Beleidsonderzoekers) | Lea Grubben (zelfstandige) | Lennart de Ruig (De Beleidsonderzoekers) m.m.v. Lia van Doorn (Hogeschool Utrecht)

© 16 april 2021 | De Beleidsonderzoekers | www.beleidsonderzoekers.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt via druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

Inhoud

Samenvatting	5
1. Inleiding	11
1.1 Achtergrond	11
1.2 Doel en onderzoeksvragen	12
1.3 Brede benadering van armoede	13
1.4 Aanpak en verantwoording van het onderzoek	13
1.5 Leeswijzer	15
2. Kinderarmoede: een overzicht van cijfers en ervaringen	17
2.1 Omvang kinderarmoede	17
2.2 Kenmerken van kinderen in armoede	18
2.3 Beleving en impact van kinderarmoede	19
2.4 Copingstrategieën van kinderen	23
3. Kinderarmoede in beeld: zes portretten	27
3.1 Vera	27
3.2 Imara	34
3.3 Mick	40
3.4 Kimberly	46
3.5 Djana	51
3.6 Olivia	56
3.7 Een beschouwing van de zes portretten	61
4. Oplossingsrichtingen voor integrale aanpak armoede bij kinderen	65
4.1 Inleiding: een kloof tussen ideaal en praktijk	65
4.2 Knelpunten voor integraal beleid gericht op brede kansarmoede	66
4.3 Voorwaarden voor integraal armoedebeleid voor kinderen	67
4.4 Beperken van de kans op ernstige of langdurige armoede	72
4.5 Beperken van de negatieve gevolgen van armoede bij kinderen	75
5. Opzet toekomstig periodiek onderzoek	84
5.1 Doel- en vraagstelling van het periodieke onderzoek	84
5.2 De steekproef	88
5.3 Methode	93
Bijlage 1: Gehanteerde topiclist	101
Bijlage 2: Literatuur	105

Samenvatting

Dit rapport is geschreven in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en richt zich op de ambitie van het kabinet Rutte III om 'een periodiek kwalitatief inzicht in armoede onder kinderen' te geven. Het ministerie van SZW wil dit rapport gebruiken om in gesprek te gaan over een integrale aanpak van kinderarmoede met gemeenten en andere organisaties die hierbij betrokken zijn. Met het rapport hebben we getracht een kwalitatief beeld te geven van brede 'kansarmoede' onder kinderen en knelpunten en kansen voor een integraal beleid gericht op de brede gevolgen van armoede.

Gevolgen van armoede voor kinderen

Zorgen en stress

In de verhalen van kinderen die opgroeien in armoede, zien we een aantal problemen en moeilijkheden terugkeren. Zorgen en stress in het gezin zijn belangrijke factoren die het opgroeien in armoede voor kinderen bemoeilijkt. De zes onderzochte gezinnen hebben allemaal te maken met schuldenproblematiek. De vader is veelal afwezig en niet of nauwelijks betrokken in de opvoeding. In een geval is de vader overleden. Daarnaast is er onder meer sprake van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, een beperkt sociaal netwerk en diverse andere sociale en psychische problemen. Het psychisch welzijn van kinderen staat hierdoor onder druk. Uit de literatuur blijkt dat kinderen in arme gezinnen minder vaak veilig gehecht zijn. Dit heeft een negatief effect op hun cognitieve ontwikkeling en er ontstaan eerder gedragsproblemen. Tegelijk zien we in de

portretten dat sommige ouders ondanks alle moeilijkheden en tekortkomingen op bewonderingswaardige wijze blijven doorzetten en een positieve opvoeding aan hun kinderen geven. Ook de kinderen tonen zich vaak heel veerkrachtig in hun pogingen zich te focussen op positieve zaken en hun ouders te beschermen en steun te geven.

Onderwijs

Op school ervaren de kinderen diverse problemen, zoals concentratieproblemen, een slecht humeur als gevolg van slecht slapen en leerproblemen door onder meer continue onzekerheid over de thuissituatie. Een van de kinderen kan niet goed naar het schoolbord kijken, omdat er geen geld beschikbaar is om zijn kapotte bril te vervangen door een nieuwe. Verschillende kinderen worden ook op school gepest vanwege de kleding die zij dragen, overgewicht of hun gedrag. Deze ervaringen doen de kinderen veel verdriet. In één geval vormden de pesterijen aanleiding om gesprekken te voeren tussen het gepeste kind en de schoolmaatschappelijk werker. Niet zichtbaar in de momentopnames van de levens van de kinderen zijn de langetermijnevolgen. Armoede heeft een negatief effect op prestaties in het onderwijs, blijkt uit de literatuur. Achterstanden ontstaan vaak nog voordat kinderen begonnen zijn aan hun schoolcarrière en resulteren vaker in voortijdig schoolverlaten zonder startkwalificatie.

Woonomgeving

De huizen waar de onderzochte kinderen in opgroeien, zijn vaak klein, slecht onderhouden en de inrichting is vaak beperkt. In een van de woonkamers staat er niet meer dan een stoel en in twee gezinnen slaapt de moeder op een klein matras in de woonkamer. Ook hebben twee kinderen zelf geen bed, maar slapen ze op een matras. Een bijkomend probleem is dat deze huizen vaak in buurten staan met de nodige sociale en veiligheidsproblematiek. Gesproken wordt over drugsproblemen, criminaliteit en (geluids)overlast. Een deel van de gesproken kinderen groeit daarmee op in onveilige buurten. Uit de literatuur blijkt dat kinderen die opgroeien in arme buurten als volwassenen later ook veelal in gelijksoortige buurten wonen en lagere inkomens hebben. De invloed van de buurt heeft te maken met beperkte publieke voorzieningen, tekort aan sociale rolmodellen, sociale uitsluiting, buurnormen, sociale controle en groepsdruk.

Vrijtijdsbesteding

Voor een aantal geportretteerde kinderen blijken er in hun directe omgeving weinig vrienden te wonen - hetgeen gepaard gaat met gevoelens van eenzaamheid - en is er weinig aanbod voor de jeugd om te ontspannen. Verder betekenen de financiële tekorten van hun ouders voor de kinderen dat het vieren van verjaardagen en op vakantie gaan verre van vanzelfsprekend zijn. De kleine wereld waarin kinderen opgroeien, met weinig rolmodellen en stimulans, leidt tot gevoelens van uitsluiting en beperkt hun ontwikkeling.

Coronacrisis

De coronacrisis heeft een negatieve invloed op de situatie van deze gezinnen. Hoewel het kopen van gezonde voeding voor de crisis al een uitdaging vormde, stelde de crisis hen voor extra

uitdagingen. Tijdens de eerste lockdown waren goedkope producten eerder weg in de supermarkt, waardoor het voor de gezinnen nog moeilijker was om rond te komen. Ingewikkeld voor ouders is ook dat de kinderen meer aten doordat ze de hele dag thuis zaten. Sneller dan anders raken de ouders hierdoor door hun beschikbare budget heen. Verder is genoemd dat thuisonderwijs ingewikkeld kan zijn, doordat kinderen zich niet goed kunnen terugtrekken in een rustige ruimte om geconcentreerd te leren en ze niet direct terecht kunnen bij een leerkracht als ze hulp nodig hebben. Een van de ouders is als gevolg van de coronacrisis haar baan kwijtgeraakt.

Verwevenheid van problematiek

De portretten laten soms zien hoe verschillende problemen met elkaar verweven zijn. Een voorbeeld is de geluidsoverlast die sommige kinderen in hun woonomgeving ervaren, waardoor ze geregeld slecht slapen. Dit werkt door in hun functioneren op school. Door vermoeidheid kunnen zij zich niet altijd even goed concentreren en is het ook niet eenvoudig om goedgehumeurd te blijven. Een ander voorbeeld is dat de kleine woningen het moeilijk maken om thuis gefocust onderwijs te volgen aangezien kinderen zich niet kunnen terugtrekken in een rustige, stille ruimte. Het leren vindt bijvoorbeeld plaats in de woonkamer tussen allerlei stapels op de bank. Met de huidige coronacrisis, de lockdowns en de terugkerende opgave om thuis onderwijs te volgen is de urgentie van dit probleem alleen maar toegenomen. De verwevenheid van problemen maakt het belang van een integrale aanpak van armoede duidelijk zichtbaar.

Ondersteuning en hulp

In de verhalen zien we zowel knelpunten als good practices ten aanzien van de uitvoeringspraktijk. Zo zien we bij een gezin bijvoorbeeld hoe de sociaal werker in haar begeleiding zich niet beperkt tot onderwijsbegeleiding. Bewust schenkt ze ook aandacht aan belangrijke voorwaarden die van invloed zijn op leren, zoals het bieden van structuur in het gezin, het stimuleren van ouderbetrokkenheid, opvoeding en oog hebben voor ontspanning. Een ervaringsdeskundige weet het vertrouwen te winnen bij een moeder die zich doorgaans wantrouwend en voorzichtig opstelt naar de buitenwereld. Hierdoor is deze ervaringsdeskundige in staat om een luisterend oor, advies en praktische steun te bieden.

Niet elke professional is even goed op de hoogte van de problemen van het kind. Zo vertelt een leerkracht dat ze niet op de hoogte was van de financiële problemen van het gezin. Ze zou dit type informatie over kinderen graag in een vroegtijdig stadium willen weten zodat zij hierop kan anticiperen en rekening mee kan houden. In een ander geval weet een betrokken hulpverlener - die ondersteuning biedt aan de moeder - niet af van de problemen van het kind, terwijl een ander bureau ondersteuning biedt aan dit kind vanwege zijn gedragsproblemen, maar geen zicht heeft op de precieze gezinssituatie. Dit lijkt te wijzen op een gebrek aan samenwerking.

Een laatste knelpunt dat bij een gezin aan het licht komt, is dat de moeder het ingewikkeld vindt om toegang te krijgen tot verschillende 'potjes' voor gezinnen in armoede. Ze geeft aan niet goed op de hoogte te zijn van de verschillende mogelijkheden.

Knelpunten en oplossingen

Armoede bij kinderen is een complex en hardnekkig probleem, een 'wicked problem'. Niet alleen zijn er verschillende visies op de oorzaken en uitingsvormen van brede kinderarmoede, ook de meningen over passende beleidsmaatregelen variëren. Dit blijkt uit de literatuur en uit de focusgroepen met (praktijk)deskundigen die wij hebben georganiseerd. Op basis van de literatuur, de portretten van kinderen en de focusgroepen hebben we drie knelpunten op 'systeemniveau' voor integraal armoedebeleid geïdentificeerd:

- A. **Verkokerde oplossingen.** We zien in de portretten van kinderen dat het leven in armoede een negatieve impact heeft op verschillende levensaspecten en -domeinen. In de ondersteuning van kinderen en gezinnen staat de verbinding daartussen echter niet altijd centraal. Professionals richten zich bijvoorbeeld op schuldhulpverlening, op de situatie op school, op het stimuleren van gebruik van voorzieningen, maar vaak niet op de onderlinge samenhang van problemen en op het verbeteren van de totale situatie voor het kind en het gezin. Uit de literatuur over belemmeringen voor integraal werken blijkt dat 'verkokering' hiervoor een belangrijke oorzaak is. Beleid en ondersteuning zijn vaak georganiseerd rond verschillende wetten, regels en geldstromen en worden uitgevoerd door verschillende organisaties met verschillende belangen. Daardoor staat vaak niet het vraagstuk centraal, maar de bestaande oplossingen.
- B. **Nadruk op voorzieningen in plaats van ondersteuning thuis.** In 2017 concludeerde De Kinderombudsman dat het armoedebeleid nog te weinig gericht is op de situatie thuis. Het kindgericht armoedebeleid en de voorzieningen in gemeenten beperken zich bovendien nog tot het verbeteren van het maatschappelijke leven van kinderen en jongeren en zijn weinig gericht op de thuissituatie. Deze constatering staat nog steeds, blijkt uit de portretten van kinderen in dit rapport. We zien dat de nadruk vaak ligt op het aanbieden van financiële en materiële ondersteuning en veel minder op het centraal stellen van de hulpvraag en behoeften van het kind en het gezin en op persoonlijke begeleiding van kinderen en hun ouders.
- C. **Integraliteit vooral binnen tijdelijk beleid.** Op landelijk niveau lopen er voor de doelgroep veel verschillende, veelal tijdelijke programma's en projecten vanuit verschillende ministeries en andere organisaties. Het ontbreekt aan meer structurele middelen voor bestaanszekerheid, integrale ondersteuning, hulpverlening en samenwerking. Structurele middelen kunnen resulteren in meer ruimte en een lagere caseload voor professionals en meer mogelijkheden voor maatwerk en persoonlijke dienstverlening aan gezinnen en kinderen.

Op basis van de literatuur, focusgroepen en portretten van kinderen hebben we ook een aantal oplossingsrichtingen geformuleerd. De oplossingsrichtingen die in dit rapport worden geschetst, moeten gezien worden als een eerste aanzet. Bovendien overlappen de oplossingsrichtingen deels met al bestaande initiatieven binnen de aanpak van (brede) kinderarmoede. De oplossingsrichtingen zijn bedoeld als startpunt voor gesprekken tussen Rijk, gemeenten en andere betrokken partijen. Hoofdstuk 4 van dit rapport geeft een uitwerking en onderbouwing van de oplossingsrichtingen.

Voorwaarden voor integraal armoedebeleid voor kinderen

Als eerste formuleren we zes voorwaarden voor adequaat integraal armoedebeleid gericht op kinderen:

1. Het is van belang dat het Rijk en gemeenten in samenspraak met partijen in het veld een integraal armoedebeleid ontwikkelen waarin kinderen centraal staan en hulp geboden wordt waar kinderen directe voordelen van ondervinden.
2. Adequaar kinderarmoedebeleid vraagt om structurele investeringen in personele capaciteit, expertise en voorzieningen. Het Rijk is aan zet om te zorgen voor toereikende middelen voor gemeenten om integraal beleid te kunnen voeren.
3. Rijk en gemeenten kunnen kinderen in veel sterkere mate betrekken bij het armoedebeleid door overlegstructuren te ontwikkelen waarin kinderen kunnen participeren.
4. Er is meer regie vanuit Rijk en gemeenten nodig om kinderen en hun hulpbehoeften centraal te stellen. De aanbevelingen van de Studiegroep Interbestuurlijke en Financiële Verhoudingen kunnen aangegrepen worden om tot een gezamenlijke aanpak te komen waarbij vanuit 'de bedoeling' wordt gewerkt.
5. Rijk, gemeenten en koepelorganisaties kunnen meer investeren in deskundigheidsbevordering van professionals en ervaringsdeskundigen die in contact staan met gezinnen in een armoedesituatie. Het is cruciaal dat professionals de gespreks- en relationele vaardigheden hebben om het vertrouwen te winnen van gezinnen.
6. Rijk en gemeenten moeten een lerende context organiseren door evaluatie van het armoedebeleid mogelijk te maken. Professionals moeten de gelegenheid krijgen om hun werkwijze continu te verbeteren.

Beperken van de kans op ernstige of langdurige armoede

De tweede categorie oplossingsrichtingen gaat over het beperken van de kans op ernstige of langdurige armoede bij kinderen. Deze oplossingsrichtingen komen niet (direct) voort uit de portretten van kinderen, maar uit de literatuur en de focusgroepen. Het gaat hierbij om aanscherping van bestaand beleid voor bestaanszekerheid, vereenvoudiging van de uitvoering en vroegsignalering.

1. De kans op armoede is te verkleinen met Rijksbeleid gericht op bestaanszekerheid en inkomensondersteuning voor ouders en kinderen, verhoging van de bijstandsnorm, vergroten van werkgelegenheid en verminderen van onderwijsachterstanden.
2. De kans op armoede is te verkleinen met Rijksbeleid gericht op het vereenvoudigen van voorzieningen.
3. Stel in iedere gemeente een concreet plan op voor vroegsignalering en outreachend werken om armoede en schulden zoveel mogelijk te voorkomen.

Beperken van de negatieve gevolgen van armoede bij kinderen

De derde categorie oplossingsrichtingen gaat over het beperken van de negatieve gevolgen van armoede voor kinderen. Hieronder vallen vooral maatregelen gericht op het versterken van de ondersteuning aan ouders en gezinnen.

1. Zie erop toe dat er in iedere gemeente integrale ondersteuning aanwezig is voor gezinnen in armoede, vanuit het principe 'één gezin, één plan, één regisseur'.
2. Gemeenten kunnen meer maatwerk aan gezinnen bieden in de aanpak van armoede, door in gesprekken met het gezin te verkennen welke vorm van armoede er speelt en de aard en intensiteit van het hulptraject daarop af te stemmen.
3. Om het zelfvertrouwen te versterken van mensen die leven in armoede is het van belang dat professionals in gemeenten mensen positief en opbouwend benaderen.
4. Gemeenten kunnen vaker veelbelovende en effectieve interventies inzetten bij het verminderen van de negatieve gevolgen voor gezinnen en kinderen. Interventies kunnen zich richten op het versterken van mentaal, pedagogisch, sociaal, cultureel en economisch kapitaal.

Periodiek onderzoek naar kansarmoede

Op basis van het voorliggende onderzoek wordt in hoofdstuk 5 een voorstel gedaan voor vervolgmetingen, waarmee voldaan kan worden aan de doelstelling om 'een periodiek kwalitatief inzicht in armoede onder kinderen' te geven. Twee mogelijkheden worden gepresenteerd: een basisvariant die lijkt op de opzet van het huidige onderzoek (waarbij de uitvoering en analyse in handen is van een onderzoeksteam) en een aangevulde variant waarin meer ruimte is voor betrokkenheid van lokale professionals en kinderen bij de uitvoering van het onderzoek.

Bij beide varianten wordt periodiek een steekproef van kinderen geselecteerd onder wie interviews afgenomen worden. De steekproef bestaat voor een deel uit nieuwe kinderen en voor een deel uit kinderen die al eerder aan de monitor hebben deelgenomen. Zo kunnen zowel verschillen en overeenkomsten tussen kinderen gedurende één momentopname geïdentificeerd worden (vergelijkend onderzoek), als ontwikkelingen in de levens van kinderen door de tijd heen (longitudinaal onderzoek).

Ten slotte dient aandacht uit te gaan naar de gevolgen van de coronapandemie voor de levens van kinderen. Vanwege de snelle veranderingen op macro-, meso- en microniveau wordt geadviseerd om het periodieke onderzoek frequenter af te nemen zolang de coronapandemie en de herstelmaatregelen voortduren, waarna de afnamefrequentie geleidelijk aan teruggebracht kan worden.

Inleiding

Dit rapport doet verslag van een onderzoek naar de brede gevolgen van armoede voor kinderen. Aanleiding is de ambitie van het kabinet om periodiek kwalitatief inzicht te bieden in 'kansarmoede' onder kinderen. In dit eerste hoofdstuk lichten we het onderzoek toe.

1.1 Achtergrond

Kinderen tot en met 12 jaar lopen volgens het SCP een bovengemiddeld risico op armoede. (Hoff, e.a., 2019). Terwijl 5,7 procent van de Nederlanders in armoede leeft, geldt voor kinderen dat maar liefst 9 procent van hen hiermee te maken heeft. Het SCP signaleert dat de kans op armoede vanaf 13 jaar met 5,9 procent vergelijkbaar is met het landelijke gemiddelde. De coronacrisis heeft naar verwachting een negatieve invloed op de armoedecijfers onder kinderen. Bovendien worden er in het debat over de gevolgen van de coronacrisis ook veel zorgen geuit over een groeiende kansenongelijkheid en het ontstaan van grotere achterstanden bij kinderen uit kwetsbare gezinnen.

Armoede onder kinderen verminderen vormt een belangrijk speerpunt van het kabinet. Parallel aan deze doelstelling zijn er vier ambities geformuleerd:

1. Alle kinderen in armoede kunnen meedoen: gemeenten en gemeenteraden krijgen ondersteuning om te sturen op het realiseren van vergroting van het bereik onder kinderen in armoede op lokaal niveau;
2. Daling van het aantal huishoudens met kinderen met een laag inkomen: het aantal huishoudens met kinderen dat te maken heeft met een laag inkomen laat de komende jaren een dalende trend zien;
3. Er komt periodiek kwalitatief inzicht in armoede onder kinderen;
4. Het in beeld brengen van goede voorbeelden van de aanpak van armoede onder kinderen.

1.2 Doel en onderzoeksvragen

1.2.1 Doel

Dit onderzoek richt zich op de derde ambitie: een periodiek kwalitatief inzicht in armoede onder kinderen. Het doel van het onderzoek is om te komen tot een eerste kwalitatief inzicht in de brede armoede onder kinderen, wat het voor kinderen betekent om in armoede te leven en hoe armoede verweven is met de verschillende leefgebieden van kinderen. Daarbij is er ook aandacht voor de vraag welke belemmeringen kinderen ervaren in de verschillende leefgebieden. Verder gaan we na welke factoren een integrale aanpak tegen kinderarmoede belemmeren. Tot slot staan we stil bij oplossingsrichtingen die een integraal kinderarmoedebeleid kunnen bevorderen.

1.2.2 Onderzoeksvragen

Het onderzoek geeft antwoord op de volgende vragen:

1. Welke factoren beïnvloeden het leven van kinderen in armoede?
2. Wat zijn de belemmeringen op verschillende leefdomeinen in het leven van kinderen die veroorzaakt worden door de armoede?
3. Wat zijn knelpunten voor een integrale aanpak tegen kinderarmoede en welke mogelijke oplossingen zijn er?

Bij de eerste deelvraag besteden we aandacht aan de oorzaken van armoede, maar in het bijzonder richten we ons op factoren die invloed hebben op de beleving van armoede van kinderen. Wat betekent het concreet voor hen om in armoede op te groeien? Bij de tweede deelvraag werken we de betekenis van armoede voor kinderen verder uit door aandacht te hebben voor de negatieve gevolgen ervan in verschillende leefdomeinen van de kinderen. De derde deelvraag is een beleidsuitvoerende vraag. We hechten er hierbij om zoveel mogelijk aan te sluiten bij de antwoorden op deelvraag 1 en 2. Voor het onderzoek hebben we de volgende hoofdvraag geformuleerd:

Wat betekent het voor kinderen om in armoede te leven en welke implicaties heeft dit voor een integrale beleidsaanpak van kinderarmoede?

1.3 Brede benadering van armoede

In dit onderzoek hanteren we een brede armoedebenadering. Daar waar een smal perspectief op armoede primair verwijst naar huishoudens met financiële tekorten (vgl. Nolan en Whelan, 1996), veronderstelt een brede benadering aandacht voor verschillende levensterreinen (Omlo, 2016). Armoede geldt in deze benadering als een probleem van onvoldoende maatschappelijke participatie of uitsluiting. Het gaat dan bijvoorbeeld om een beperkt sociaal netwerk, gebrekkige toegang tot publieke voorzieningen, weinig participatie in politiek, vrijwilligerswerk, sport, cultuur en een ongezonde levensstijl (De Beer, 2013). Armoede kent zowel een materiële dimensie (een achtergestelde, onzekere economische toestand) als een immateriële dimensie (een verschaalde sociale relatie).

De kern van armoede bestaat uit de onzekere economische situatie, maar rond deze kern bevinden zich de relationele aspecten van armoede. Deze bevatten negatieve emoties en ervaringen, zoals gevoelens van vernedering, schaamte, machteloosheid en een gebrek aan eigenwaarde (Lister, 2004). In een brede definitie geldt armoede dus niet alleen als een financieel tekort, maar verwijst het naar diverse tekorten op vrijwel alle gebieden van het leven. Zo wordt er onder meer verwezen naar sociale, emotionele en culturele tekorten. Zolang de oorzaken van deze tekorten financieel van aard zijn, kunnen we spreken van armoede (vgl. Omlo, 2016).

Een brede benadering van armoede sluit ook goed aan op onderzoeksvraag over een integrale beleidsaanpak van kinderarmoede. Een integrale aanpak veronderstelt immers een koppeling van het armoedebeleid aan een breed scala aan levensterreinen, zoals zorg, welzijn, wonen, veiligheid en onderwijs. Onze definitie van een integrale beleidsaanpak van kinderarmoede luidt dan ook: een aanpak of benadering die - gezien vanuit het kind - samenhangend is en aandacht heeft voor alle leefgebieden. Integraal werken gaat om een allesomvattende, holistische aanpak van de vraagstukken van het kind (vgl. Franken, Van Houten, Lammersen, Mateman & Verweij, 2016).

1.4 Aanpak en verantwoording van het onderzoek

Het onderzoek was relatief beperkt van omvang en moet daarom gezien worden als een eerste inventarisatie, in opdracht van het ministerie van SZW, van brede kansarmoede onder kinderen. Gezien de gedeeltelijke overlap in vraagstelling is het onvermijdelijk dat dit rapport deels dezelfde bevindingen bevat als de rapporten over armoede onder kinderen van de Kinderombudsman (Wiersma en Van der Kooi, 2017) en de SER (SER, 2017). De oplossingsrichtingen die in dit rapport worden geschetst, moeten gezien worden als een eerste aanzet. De opdracht omvatte niet de uitwerking van oplossingsrichtingen tot een stappenplan. Op basis van dit rapport wil het ministerie van SZW in gesprek met partijen over de te nemen vervolgstappen. Ten slotte is het van belang te vermelden dat dit onderzoek geen evaluatie betreft van het kinderarmoedebeleid op Rijks- of gemeentelijk niveau, noch een advies over de mogelijkheden om de integrale aanpak van brede armoede te evalueren.

In de eerste fase van het onderzoek hebben we een verkennende studie verricht naar de onderzoeksliteratuur die inzicht geven in de armoedeproblematiek onder kinderen. We hebben daarbij onder meer gekeken naar de omvang van kinderarmoede, de kenmerken van de kinderen die in armoede opgroeien en hoe kinderen hun situatie op diverse leefgebieden beleven en welke belemmeringen zij ervaren.

We hechten er daarnaast aan om zoveel mogelijk recht te doen aan de ervaringen, perspectieven en gevoelens van kinderen. Dat doen we door zowel oog te hebben voor de schrijnende context waar kinderen soms in opgroeien en hun kwetsbare positie daarin als voor de veerkracht, de wilskracht, talenten en creativiteit van kinderen om manieren te ontwikkelen om met de moeilijke levensomstandigheden om te gaan. Diverse onderzoekers wijzen er in dit verband op dat kinderen weliswaar geen of nauwelijks verandering kunnen aanbrengen in de armoedepositie van hun ouders, maar ze passen wel bepaalde copingstrategieën toe die soms helpen om bepaalde problemen te verminderen of tijdelijk te verzachten (Van der Hoek, 2005; Snel, e.a., 2001). In hoofdstuk 2 werken we dit nader uit.

Om een diepgaand inzicht te verkrijgen in de betekenis van het leven en opgroeien in armoede voor kinderen hebben we een aantal casestudies verricht naar het leven van zes kinderen in drie verschillende regio's: Noord-Nederland, Zuid-Nederland en West-Nederland. Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de levensomstandigheden van de kinderen hebben we semigestructureerde interviews afgenomen met het kind, zijn/haar ouder(s) en een betrokken sociaal werker, leerkracht of een opgeleide ervaringsdeskundige. Door in uitgebreide casusbeschrijvingen of portretten de situatie van de kinderen vanuit verschillende perspectieven te belichten, proberen we een zo compleet en rijk beeld te schetsen. De leeftijd van de kinderen varieerde van 7 tot en met 12 jaar. De gezinnen hebben we geworven via beleidsambtenaren, sociaal werkers en ervaringsdeskundigen.

Het was de bedoeling acht kinderen te portretteren uit vier gemeenten. In één gemeente is het niet gelukt om twee kinderen te portretteren. Daarbij speelden verschillende factoren een rol. Onze contacten in deze gemeente is het niet gelukt om veel gezinnen bereid te vinden om deel te nemen aan het onderzoek. Bij de twee aangedragen gezinnen zijn geen interviews afgenomen, omdat het eerste gezin niet aan de selectiecriteria bleek te voldoen (de kinderen waren bijna volwassen) en het tweede gezin reageerde niet op de uitnodigingen van de onderzoeker. Toen wij vervolgens in de laatste maanden van 2020 gezinnen zijn gaan werven in een andere gemeente, kondigde het kabinet nieuwe maatregelen aan tegen het coronavirus. Bij die maatregelen (thuiswerkadvies, alleen noodzakelijke reizen) vonden wij het niet verantwoord om thuis bij mensen interviews af te nemen.¹

Teneinde knelpunten voor integraal beleid te inventariseren en kansrijke beleidsstrategieën op te stellen, hebben we literatuur bestudeerd, focusgroepen georganiseerd en expertinterviews afgenomen. De gebruikte literatuur is opgenomen in bijlage 2. We hebben acht expertinterviews afgenomen met deskundigen uit de uitvoeringspraktijk, de beleidspraktijk en de wetenschap. Voor het verzamelen van ervaringen in de beleids- en uitvoeringspraktijk hebben we drie

¹ De interviews in de andere gemeenten vonden face-to-face plaats. Om methodeverschillen te voorkomen wilden we alle interviews face-to-face afnemen.

focusgroepen uitgevoerd onder uitvoerende professionals uit welzijn en onderwijs, beleidsmedewerkers op Rijksniveau en vertegenwoordigers van belangen- en koepelorganisaties. In de focusgroepen stonden we zowel stil bij knelpunten die een integrale aanpak in de weg staan als voor mogelijkheden om een dergelijke aanpak te stimuleren. De inzichten zijn verwerkt in hoofdstuk 2 en 4.

We pretenderen niet een volledig overzicht te bieden met de meest succesvolle beleidsstrategieën. Daarvoor leent het voorliggende onderzoek zich niet voldoende, omdat de empirische basis te beperkt is en de interviews en literatuurstudie vooral een verkennend karakter hadden. Om hier meer onderbouwde uitspraken met meer bewijskracht te kunnen doen, is meer empirisch- en literatuuronderzoek nodig. Een andere complicatie is dat de literatuur laat zien dat er niet één basismodel of een blauwdruk aan te wijzen is voor integraal beleid en uitvoering. In de praktijk zijn er verschillende vormen en gradaties hiervan te onderscheiden (Van Delden, 2010; Heekelaar, e.a., 2009; Verheijden & Lange, 2016). Hoe integraal beleid en uitvoering lokaal exact wordt ingevuld, is afhankelijk van factoren binnen gemeenten, zoals de lokale historie, reeds bestaande netwerken, behoefte aan lokaal maatwerk en schaalgrootte (Kolner & Sprinkhuizen, 2014). Daar zit tegelijk een spanning. Enerzijds hebben gemeenten het beste zicht op lokale problemen en behoeften en kunnen ze hun beleid hierop aanpassen. Anderzijds wijzen Wiersma en Van der Kooi (2017) erop dat dit in de praktijk tot kansenongelijkheid tussen gemeenten leidt. Verschillen in aanbod, voorwaarden en regels tussen gemeenten betekent immers dat het voor gezinnen in armoede veel kan uitmaken in welke gemeente zij wonen. De genoemde beperkingen in het onderzoek en de weerbarstige (beleids)praktijk nemen niet weg dat we op basis van focusgroepen en de literatuurverkenning veel relevante inzichten hebben kunnen ophalen die bij kunnen dragen aan het ontwikkelen van een succesvolle integrale aanpak van kinderarmoede en het debat hierover kunnen voeden.

1.5 Leeswijzer

Het rapport is als volgt opgebouwd. In het volgende hoofdstuk beschrijven we de opbrengsten uit de literatuurverkenning, aangevuld met enkele inzichten van de geïnterviewde experts. In hoofdstuk 3 presenteren we de zes portretten van de kinderen. Hoofdstuk 4 presenteert tien oplossingsrichtingen die helpen om een integrale aanpak van kinderarmoede te organiseren. In het laatste hoofdstuk ten slotte presenteren we een opzet voor een periodiek onderzoek naar het brede plaatje van kansarmoede.

Kinderarmoede: een overzicht van cijfers en ervaringen

In dit hoofdstuk beschrijven we op basis van een literatuurverkenning en de interviews met experts cijfers over kinderarmoede en de kenmerken van kinderen die in armoede opgroeien. Vervolgens gaan we in op wat het betekent voor kinderen om in armoede op te groeien. Dat doen we door de impact van armoede voor kinderen te bespreken op achtereenvolgens hun gezondheid en welzijn, het gezinsleven, hun functioneren in het onderwijs en hun vrijbesteding en sociale participatie. Tot slot besteden we aandacht aan de vraag hoe kinderen omgaan met het leven in armoede en presenteren we daarbij verschillende copingstrategieën.

2.1 Omvang kinderarmoede

Het bepalen van de omvang van kinderarmoede is afhankelijk van welke armoededefinitie als uitgangspunt wordt genomen. De belangrijkste armoedecijfers die in Nederland worden gebruikt, zijn gebaseerd op de zogenoemde 'budgetbenadering' van het SCP en de 'lage-inkomensgrens benadering' van het CBS. Waar het SCP in 2017 272.000 minderjarigen (0 tot 18 jaar) in armoede telt (8,1% van de totale bevolking tot 18 jaar), ziet het CBS in 2019 251.000 minderjarige kinderen die deel uitmaken van een huishouden met een laag inkomen (CBS, 2020; Hoff, e.a., 2019).

Kinderen tot 12 jaar hebben een verhoogd risico op armoede. 9 procent van kinderen in deze leeftijdsgroep leefde in een arm huishouden. Dat is ruim 3 procent hoger dan het landelijke gemiddelde (5,7%). Vanaf 13 jaar neemt de kans op armoede snel af. Zo leeft 5,9 procent van de

kinderen en jongeren met een middelbareschoolleeftijd in armoede (Hoff, e.a., 2019). De verklaring hiervoor is dat ouders – in het bijzonder moeders – weer gaan werken of meer uren kunnen werken als hun kinderen naar de middelbare school gaan (CBS, 2019b; Perez, e.a., 2018). Ook hebben veel kinderen vanaf 13 jaar een bijbaan (CBS, 2019a).

Box: meting kansarmoede in Vlaanderen

Bij kansarmoede gaat het om een zogeheten multi-aspectuele armoedesituatie. Om de multi-aspectuele situatie in kaart te brengen heeft Kind en Gezin, het Vlaamse Centrum voor Jeugd en Gezin, een eigen definitie over kansarmoede en registreert het sinds 1995 of een kind in kansarmoede opgroeit of niet. Medewerkers van Kind en Gezin toetsen in elk gezin met een geboorte aan zes criteria: het maandinkomen van het gezin, de arbeidssituatie van de ouders, de opleiding van de ouders, de huisvesting, de ontwikkeling van de kinderen en de gezondheid. Per criterium werd een ondergrens bepaald, die in combinatie met de andere criteria aangeeft of een gezin al dan niet leeft in kansarmoede. Wanneer de leefomstandigheden van een gezin bij drie of meer van deze zes criteria zich op of onder de ondergrens bevinden, dan wordt het gezin als levend in kansarmoede beschouwd. De kansarmoede-index wordt jaarlijks gepubliceerd en uitgesplitst naar provincie en type gemeente.

Bron: Kansarmoederegistratie binnen Kind en Gezin (<https://www.kindengezin.be/img/kansarmoederegistratie-toelichting.pdf>)

Opvallend veel kinderen in Rotterdam leven in armoede. Volgens het CBS leeft 17,5 procent van de kinderen in een gezin met een laag inkomen. Dat is ruim twee keer zoveel als het gemiddelde in Nederland. Andere gemeenten waar kinderen een verhoogd risico hebben om in armoede op te groeien zijn Heerlen, Amsterdam, Den Haag en Delfzijl (CBS, 2019b).

2.2 Kenmerken van kinderen in armoede

Armoede kan voorkomen in allerlei typen gezinnen, maar gezinnen met bepaalde kenmerken lopen meer risico dan anderen. Om te beginnen is de huishoudsamenstelling van belang. Eenoudergezinnen zijn gemiddeld genomen vaker arm (CBS, 2019b; Hoff, e.a., 2019). Met name als deze gezinnen uitsluitend minderjarige kinderen hebben, is er een groter risico op armoede: ongeveer 13 procent. Alleenstaande moeders met minderjarige kinderen blijken vaker arm (in bijna 15 procent van de gevallen) dan alleenstaande vaders (7%), doordat alleenstaande moeders vaker afhankelijk zijn van een uitkering. Het aantal kinderen heeft een grote invloed. Als het eenoudergezin uit tenminste drie minderjarige kinderen bestaat is het risico op armoede 43 procent, terwijl dit bij twee minderjarige kinderen 13 procent is en bij 1 minderjarig kind 10 procent betreft (Hoff, e.a., 2019).

Een ander belangrijk kenmerk is de inkomensbron. Kinderen hebben een grotere kans om in armoede op te groeien als het gezin leeft van een bijstandsuitkering, arbeidsongeschiktheidsuitkering of werkloosheidsuitkering. Het CBS (2019b) concludeert dat het overgrote deel van de minderjarige kinderen met een armoederisico opgroeit in een gezin met een overdrachtsinkomen, meestal een bijstandsuitkering. In 2018 betrof het twee op de drie kinderen met een armoederisico. Dat neemt niet weg dat er ook veel kinderen in armoede leven waarvan de ouder(s) een inkomen genieten uit loondienst (CBS, 2019b).

Verder hebben kinderen met een migratieachtergrond een verhoogd risico op armoede (CBS 2019b, Van Hulst, e.a., 2019). Deze risico's lopen overigens wel sterk uiteen tussen generaties en verschillende etnische groepen. Zo is er onder de tweede generatie beduidend minder armoede dan onder de eerste generatie. En 77 procent van de kinderen met een Syrische achtergrond groeit op in een gezin met een laag inkomen en dat is drie keer zo veel als het gemiddelde bij andere kinderen met een "niet-westerse achtergrond" (CBS, 2019b). De hogere armoede onder mensen met een migratieachtergrond is het gevolg van een optelsom van diverse factoren. Genoemd wordt onder andere een meer kwetsbare positie op de arbeidsmarkt, een tekort aan relevante sociale netwerken voor de arbeidsmarkt en meer eenoudergezinnen (Tierolf, e.a., 2017). Ook processen van sociale uitsluiting, arbeidsmarktdiscriminatie en stigmatisering (vgl. Andriessen, e.a., 2020; Omlo, 2020) kunnen armoedeposities mede verklaren.

Voor nieuwkomers die relatief kort in Nederland wonen spelen factoren mee als taalproblematiek en lagere of niet erkende opleidingen waardoor de toegang tot de arbeidsmarkt bemoeilijkt wordt (Tierolf, e.a., 2017). Ernstige armoede komt voor onder kinderen van wie de ouders geen verblijfsvergunning hebben, waardoor deze ouders geen gebruik kunnen maken van sociale voorzieningen. Dat resulteert in schrijnende noodsituaties waarbij gezinnen geen inkomen en onderdak hebben en afhankelijk is geworden van charitas (SER, 2017).

In een van de expertinterviews is ook nog gewezen op enkele specifieke risicogroepen op basis van ervaringen in de praktijk. Deze expert wijst bijvoorbeeld op zogenoemde 'spookkinderen'. Deze kinderen staan niet ingeschreven in de gemeentelijke basisregistratie. Daar kunnen verschillende redenen aan ten grondslag liggen. Een reden is dat ouders hun kinderen uitschrijven vanwege de kostendelersnorm die geldt voor ouders in de bijstand. Spookjongeren verdwijnen uit het zicht van de gemeente en instanties en verliezen ook het recht op allerlei voorzieningen en toeslagen met alle gevolgen van dien. Ze volgen geen onderwijs, hebben geen (legaal) werk of uitkering en staan niet ingeschreven als werkzoekende. Spookkinderen zijn vaak arm.

Zwerfjongeren vormen een andere risicogroep. Meestal gaat het dan om jongvolwassenen ouder dan achttien jaar. Deze groep jongeren kan deels overlappen met spookkinderen, maar dat hoeft niet het geval te zijn. Kinderen kunnen om verschillende redenen het ouderlijk huis verlaten, bijvoorbeeld omdat een homoseksueel kind niet door zijn/haar ouders geaccepteerd wordt. Ook andere spanningen met ouders kunnen reden zijn voor kinderen om op straat te leven. Verder worden schulden genoemd en het niet langer kunnen betalen van de huur (Smulders, e.a., 2018).

2.3 Beleving en impact van kinderarmoede

Het leven in armoede heeft een negatieve impact op verschillende levensaspecten en domeinen, zoals gezondheid en welzijn, onderwijs, gezinsleven, vrijetijdsbesteding en sociale participatie. Hieronder gaan we hier nader op in.

2.3.1 Gezondheid en welzijn

Kinderen uit gezinnen met een laag inkomen hebben een minder goede gezondheid dan andere kinderen (CBS, 2019b). Zij hebben vaker te maken met overgewicht en obesitas (CBS, 2019b; Sarti, 2017) bewegen en sporten minder (Kalthof, 2018; Roest, 2011; Vrooman, e.a. 2007) en worden vaker blootgesteld aan tabaksrook (CBS, 2019b). Ook is er soms onvoldoende

geld om het huis voldoende te verwarmen (CBS, 2019b). Verder vertonen tieners in armoede meer ongezond gedrag, zoals alcohol- en drugsgebruik (Peruzzi, 2015) en gaat opgroeien en leven in armoede op de langere termijn gepaard met een lagere levensverwachting (CBS, 2018).

Ook het psychisch welzijn van kinderen staat onder druk. Uit onderzoek van Wiersma en Van der Kooi (2017) blijkt dat kinderen en jongeren in armoede negatiever oordelen over hun leven dan kinderen die niet in armoede leven. Andere studies laten zien dat kinderen in armoede zich ongelukkig voelen vanwege de armoede (Hoff, 2017; Steketee, e.a., 2013) en dat gevoelens van ongelukkig zijn toenemen naarmate een gezin langer in armoede verkeert (Vanhee, 2007). Volgens Hoff (2017) voelen kinderen zich ongelukkig door de armoedesituatie; zij zijn zich ervan bewust dat zij minder mogelijkheden hebben dan andere kinderen. Zij weten bijvoorbeeld dat nieuwe kleren voor hen minder of niet vanzelfsprekend is en dat uitstapjes en vakanties niet of nauwelijks tot de mogelijkheden behoren, terwijl zij zien dat andere kinderen deze mogelijkheden wel hebben. Overigens constateert Sarti (2017) in haar proefschrift dat kinderen in armoede niet alleen maar de nadelen van hun positie zien, maar op sommige punten ook positief zijn gestemd.

Het leven in armoede kan gepaard gaan met negatieve emoties. Een geïnterviewde expert noemt bijvoorbeeld gevoelens van minderwaardigheid en eenzaamheid. In de literatuur worden gevoelens van uitsluiting, schaamte, angst, verdriet, afhankelijkheid, boosheid en jaloezie genoemd (Hoff, 2017; Vanhee, 2007). Ook uiten kinderen gevoelens van bezorgdheid over de geldproblemen thuis, omdat zij dagelijks geconfronteerd worden met de financiële tekorten. Kinderen zijn soms ongerust of zij later wel een opleiding kunnen volgen vanwege de kosten die ermee gemoeid zijn. Zij zijn ook bang dat zij uit huis worden gezet, geen eten of speelgoed hebben, (nog meer) schulden te maken en maken zich zorgen om hun ouders omdat zij geen baan en weinig geld hebben en nemen daarmee de zorgen van ouders over (Hoff, 2017; Steketee, 2013; Wiersma & Van der Kooi, 2017). Deze gevoelens resulteren soms in fysieke of psychische klachten zoals hoofdpijn, buikpijn en vermoeidheid (Steketee, e.a., 2013). Pijnlijk voor kinderen is ook dat zij op school gepest en gestigmatiseerd worden vanwege de geldproblemen (Kalthoff, 2018; Steketee, e.a., 2013; Wiersma & Van der Kooi, 2017).

2.3.2 Gezinsleven

Kinderen die opgroeien in armoede zijn vaker dan andere kinderen minder tevreden over de liefde, aandacht en steun die ze van hun ouders ontvangen (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Sterker nog, relaties binnen het gezin staan onder druk doordat armoede binnen gezinnen vaker ten grondslag ligt aan spanningen, ruzies, relatiebreuken, opvoedingsproblematiek en huiselijk geweld (Witte, 2011), waaronder ook kindermishandeling (RMO & RVZ, 2009). Kinderen in arme gezinnen zijn vaak minder veilig gehecht (Geenen, 2007) en dit heeft een negatief effect op hun cognitieve ontwikkeling en er ontstaan eerder gedragsproblemen (Kalthoff, 2018). Een van de geïnterviewde experts spreekt over een gebrek aan stabiliteit voor kinderen door meervoudige problemen als echtscheidingen, uithuisplaatsingen, verhuizingen, wisselingen van school, gebrek aan eten, kans op agressie en huiselijk geweld. Net als in de literatuur wijst ze erop dat de hechting van deze kinderen onder druk staat en daarmee ook de ontwikkeling van hun zelfvertrouwen. Andere experts wijzen ook op de schrijnende thuissituatie die er vaak is met weinig inrichting, vieze muren, slecht opgeruimde keukens, weinig ruimte en veel kinderen die samen op een kamer slapen.

Armoede kan leiden tot verschillende problemen in de opvoeding. Zeker bij langdurige armoede betekent dit een aanhoudende stress die ouders beperkt om het ouderschap en de pedagogische rol van opvoeder op een passende manier invulling te geven. Ze worden gekweld door zorgen en gevoelens van schuld, onzekerheid en tekortschieten (Engbersen & Omlo, 2020). Sommige onderzoekers wijzen erop dat de opvoeding in situaties van generatiearmoede gekenmerkt wordt door een 'cultuur van armoede'. Het idee van een cultuur van armoede is eind jaren vijftig geïntroduceerd door Oscar Lewis op basis van stedelijke onderzoeken onder armen in Mexico en Puerto Rico. Hij beschreef deze cultuur als een adaptatie aan een objectieve marginale situatie, en dat deze aanpassing steeds weer opnieuw aan kinderen van volgende generaties doorgegeven wordt (Lewis, 1967; 1968). Deze cultuur uit zich in de opvoeding in lage verwachtingen van ouders richting hun kinderen, fysieke disciplineren, hard of inconsistent straffen en een beperkt geloof in hun eigen vermogen en invloedssfeer om hun kinderen te vormen en ontwikkelen (Kalthof, 2018).

Een andere verklaring voor opvoedingsproblemen is de sterke mate van stress en spanningen die deze gezinnen ervaren. Hierdoor staat het psychisch welzijn van ouders en de band met hun kinderen onder druk en ondervinden ouders meer problemen in de opvoeding van hun kinderen. Zij kampen bovendien met het gevoel tekort te schieten als ouder, gevoelens van onzekerheid en schuldgevoelens (Geenen, 2007; Wiersma & Van der Kooi, 2017).

Tegelijkertijd is het belangrijk om niet een te pessimistisch, generaliserend perspectief te schetsen over ouders. Een door ons geïnterviewde expert noemt bijvoorbeeld dat ze ook ouders ziet die ondanks alle moeilijkheden en tekortkomingen op bewonderingswaardige wijze blijven doorzetten en een positieve opvoeding aan hun kinderen geven.

De intergenerationele overdracht van armoede die binnen sommige gezinnen optreedt is slechts voor een deel toe te schrijven aan de opvoedingscontext. Naast de overdracht tussen ouders en kind, speelt ook de buurt waarin kinderen opgroeien een belangrijke rol. Op basis van een literatuurstudie wijst Visser (2019) erop dat kinderen die opgroeien in arme buurten als volwassenen later ook veelal in gelijksoortige buurten wonen en lagere inkomens genieten. Ook recent onderzoek aan de Erasmus Universiteit onder leiding van onderzoeker Ravesteijn vindt bewijsvoering voor het de relatie tussen het inkomen en de wijk waarin mensen zijn opgegroeid (De Volkskrant, 2020). Het effect van de buurt heeft volgens Bird (2007) te maken met beperkte publieke voorzieningen, tekort aan sociale rolmodellen, sociale uitsluiting, buurnormen, sociale controle en groepsdruk (in Visser, 2019).

2.3.3 Onderwijs

Armoede heeft een negatief effect op prestaties in het onderwijs. Armoede kan kinderen bij de start van hun schoolcarrière al op achterstand zetten (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Eenmaal op school blijven de prestaties achter ten opzichte van andere kinderen (Peruzzi, 2015; Witte, 2011) onder meer doordat deze kinderen zich door stress minder goed kunnen concentreren. Een andere reden is dat het voor hen minder vanzelfsprekend is dat hun ouders hen stimuleren in hun ontwikkeling (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Zo reageren ouders minder vaak positief op hun kinderen, weten ze minder structuur te bieden, geven ze minder vrijheid aan kinderen om te ontdekken, spelen ze minder met hen en wordt er relatief weinig voorgelezen (Kalthoff, 2018). Verder blijken kinderen die opgroeien in armoede een grotere kans te hebben op voortijdig schoolverlaten zonder startkwalificatie van minimaal een mbo-diploma op niveau 2 (Kalthoff,

2018). Verschillende kinderen in armoede geven zelf aan dat ze de druk op school te hoog vinden en anderen ervaren dat ze onvoldoende steun krijgen. Ook blijken kinderen in armoede ook soms niet te beschikken over een PC, laptop of tablet (CBS, 2019b) en dat belemmert de mogelijkheden om te leren. Tot slot hebben leerkrachten lagere verwachtingen van kinderen van laagopgeleide ouders, waardoor het schooladvies lager uitvalt en de kansongelijkheid toeneemt (Inspectie van het Onderwijs, 2016).

De geïnterviewde experts stellen dat de achterstanden zich al in een vroeg stadium ontwikkelen, nog voordat kinderen begonnen zijn aan hun schoolcarrière. Zo gaan deze kinderen minder vaak naar een peuterspeelzaal of kinderopvang vanwege de kosten of omdat ouders hier weinig toegevoegde waarde in zien. De taalontwikkeling blijft achter doordat ouders minder geneigd zijn om voor te lezen. Ouders zijn minder bekend met het 'fenomeen' bibliotheek en vinden lidmaatschap van een bibliotheek minder belangrijk. Ook hebben ouders minder hoge verwachtingen ten aanzien van de schoolprestaties van hun kinderen en ze weten onvoldoende hoe ze hun kinderen kunnen ondersteunen bij het onderwijs. Een ander probleem dat experts signaleren bij arme kinderen in het onderwijs is dat het niet vanzelfsprekend is dat ze brood, fruit en drinken meekrijgen vanuit huis. Hun ouders zijn soms niet in staat om schoenen voor gym aan te schaffen. Daarnaast lopen kinderen geregeld in kapotte, oude of tweedehands kleding. Als Sinterklaas wordt gevierd op school zijn ze niet in staat om een cadeautje te kopen voor een ander kind.

2.3.4 Vrijtijdsbesteding en sociale participatie

Kinderen die opgroeien in armoede kunnen door geldgebrek van hun ouders minder vaak deelnemen aan sociale en culturele activiteiten. Denk aan sportactiviteiten, muziek, schoolreisjes, zomerkampen, dierentuin, bioscoop, bij vrienden thuis spelen, verjaardagen vieren met vrienden en klasgenoten en vakanties (vgl. CBS, 2019b; Hoff, 2017; Steketee, e.a., 2013; Wiersma & Van der Kooij, 2017). Kinderen kunnen zich hierdoor sociaal uitgesloten voelen (Steketee, e.a., 2013). Naast gevoelens van uitsluiting stellen experts dat de kleine wereld waarin kinderen opgroeien met weinig rolmodellen en stimulans hen beperkt in hun ontwikkeling.

Niet alleen het gebrek aan financiële middelen vormt een oorzaak van beperkte mogelijkheden om deel te nemen aan sociale en culturele activiteiten. Ook onveilige buurten vormen een belemmering om bijvoorbeeld buiten te spelen. Sarti (2017) wijst er in dit verband op dat kinderen vaker opgroeien in onveilige buurten en Wiersma en Van der Kooij (2017) constateren dat kinderen en jongeren in armoede hun buurt vaker als onveilig ervaren. Deze gevoelens van onveiligheid onder de jeugd komt voort uit ervaringen en percepties van pestgedrag, discriminatie, overlast en criminaliteit. Naast onveilige buurten vormt soms ook het gebrek aan voorzieningen en activiteiten een probleem of zijn de aanwezige speelterreinen onveilig, in slechte staat, weinig gevarieerd en nauwelijks uitdagend (Sarti, 2017).

Armoede vormt overigens ook een risicofactor voor jongeren om zich schuldig te maken aan negatieve vormen van participatie, namelijk jeugdcriminaliteit. Vaker dan andere jongeren worden zij verdacht van een delict (CBS, 2019b). De aanwezigheid van negatief sociaal kapitaal - denk aan negatieve rolmodellen en antisociale jongeren - door criminaliteit en andere meevoudige problematiek in de buurt resulteren in een benedenwaartse bijstelling van maatschappelijke aspiraties (Engbersen & Omlo, 2020; Kalthoff, 2018; Vanhee, 2007). Een expert geeft in dit verband aan dat de straatculturen in sommige wijken een negatieve invloed kunnen hebben op de ontwikkeling van kinderen.

2.4 Copingstrategieën van kinderen

Hoe gaan kinderen om met de armoede waarin zij opgroeien? Anders geformuleerd, welke copingstrategieën gebruiken kinderen? Copingstrategieën zijn cognitieve, emotionele of gedragsmatige reacties op een stressvolle situatie. Deze strategieën zetten mensen bewust en onbewust in om de stress en de daarmee gepaard gaande problemen, spanningen en negatieve emoties te verminderen, te tolereren of te overwinnen (Lazarus & Folkman, 1984). Dat wil niet zeggen dat alle strategieën ook daadwerkelijk effectief zijn. Sommige strategieën hebben een beschermende werking, terwijl andere strategieën de situatie zelfs kunnen verergeren (Van der Hoek, 2005).

In de wetenschappelijke literatuur zijn vele copingstrategieën geïdentificeerd. Skinner e.a. (2003) vinden in een uitgebreide literatuurstudie maar liefst 400 verschillende copingstrategieën. Om overzicht aan te brengen in de vele mogelijke manieren van reageren, onderscheiden wetenschappers verschillende vormen van coping. Tegenover emotiegerichte coping staat bijvoorbeeld probleemgerichte coping. Het eerste verwijst naar pogingen om negatieve emoties en spanningen te beheersen, te verminderen of te voorkomen. Mensen proberen hier dus niet het probleem zelf aan te pakken, maar de emotionele gevolgen die uit het probleem voortvloeien. Probleemgerichte coping is gericht op het aanpakken van de oorzaak van de stress of het veranderen of oplossen van het probleem (Carver, 1997).

Naast emotiegerichte en probleemgerichte coping wordt er vaak onderscheid gemaakt tussen actieve coping versus passieve copingstrategieën. Waar actieve coping net als probleemgerichte coping verwijst naar pogingen om het probleem of de stress actief aan te pakken, betekent passieve coping dat er niet wordt ingegrepen en dat er geen poging wordt ondernemen om de situatie te verbeteren of de oorzaak van stress wordt vermeden (vgl. Carver, 1997; Lazarus & Folkman, 1984; Omlo, 2020). Er zijn nog vele andere onderscheidingen mogelijk (vgl. Bouabid, 2018; Branscombe & Ellemers, 1998; Lazarus en Folkman, 1984; Moose & Schaefer, 1993; Omlo, 2020), maar het voert te ver om hier nu over uit te wijden.

Om inzicht te geven in de manier waarop kinderen omgaan met armoede sluiten we aan bij het werk van Snel e.a. (2001). Op basis van een literatuurstudie en empirisch onderzoek zien zij dat kinderen in verschillende sociale contexten (school, straat, binnen de eigen vriendengroep en in het gezin) anders omgaan met armoede. De auteurs onderscheiden drie manieren van omgaan met armoede.

2.4.1 Actieve probleemgerichte copingstrategieën

In de eerste plaats gebruiken kinderen actieve, probleemgerichte copingstrategieën door actief te zoeken naar oplossingen voor armoede (Snel, e.a., 2001). Dat doen zij door bij te verdienen, te sparen, geld van anderen te vragen voor hun verjaardag en te bezuinigen (vgl. Van der Hoek, 2005; Steketee, e.a., 2013). Kinderen bezuinigen onder meer door kleding te ruilen of te lenen van andere kinderen en door oude kleding in te leveren voor kortingsbonnen waarmee ze nieuwe kleding kunnen kopen. Ook kopen ze producten in de uitverkoop of bij goedkopere en tweedehandswinkels (Steketee, e.a., 2013).

Een andere manier waarop ze bezuinigen is door activiteiten te ondernemen die geen of weinig geld kosten, zoals tekenen, schilderen, schrijven en bij opa en oma avondeten. Ze verdienen bij door karweitjes voor mensen te doen, spullen te verkopen, statiegeldflessen te verzamelen of

via een bijbaantje (Steketee, e.a., 2013; Van der Hoek, 2005). Een kleine groep gaat over tot stellen (Snel, e.a., 2001). Andere kinderen bieden hun spaargeld en/of inkomsten van een bijbaantje aan hun ouders aan, omdat zij graag zien dat de geldzorgen bij hun ouders afnemen. Deze kinderen hebben een sterk verantwoordelijkheidsgevoel om voor hun ouders te zorgen (Van der Hoek, 2005).

2.4.2 Actieve emotiegerichte copingstrategieën

In de tweede plaats hanteren kinderen actieve emotiegerichte coping door confronterende situaties te vermijden of door actief te zoeken naar afleiding. Op deze manier proberen ze de psychische gevolgen van armoede te vermijden of te beperken. Kinderen die gepest worden vanwege armoede - bijvoorbeeld vanwege goedkope, kapotte en/of tweedehandskleding - kiezen er soms voor om te spijbelen. Ook proberen zij armoede te verbergen voor leeftijdsgenoten, te liegen over de thuissituatie en hun leven rooskleuriger te presenteren dan dat werkelijk is (Snel, e.a., 2001). Kinderen proberen confrontaties met armoede eveneens te vermijden door vrienden niet bij hen thuis te nodigen vanwege schaamte over de armoede thuis die onder meer blijkt uit bijvoorbeeld goedkoop speelgoed en uit het gegeven dat ze weinig eten en drinken kunnen aanbieden (Snel, e.a., 2001; Van der Hoek, 2005). Soms kiezen kinderen er in dit verband ook voor om te verbergen dat ze jarig zijn om te voorkomen dat ze moeten vertellen dat er te weinig geld beschikbaar is om een verjaardagsfeest te vieren (Van der Hoek, 2005). Overigens kiezen kinderen er niet altijd voor om hun armoede te verbergen voor anderen. Steketee e.a. (2013) geven aan dat kinderen soms met leeftijdsgenoten (die in dezelfde situatie verkeren) of vertrouwenspersoon op school praten over hun situatie.

Kinderen kunnen geneigd zijn om confronterende interacties met hun ouders te vermijden door hun wensen en teleurstellingen niet uit te spreken met betrekking tot producten die ze graag zouden willen krijgen of activiteiten die zouden willen ondernemen. Zo proberen zij hun ouders te sparen en te beschermen, omdat zij hen niet tot last te zijn met nog meer geldzorgen (Snel, e.a. 2001; Van der Hoek, 2005). Naast deze gedragsmatige copingstrategieën passen kinderen ook cognitieve copingstrategieën toe. Zo proberen zij de perceptie op de situatie aan te passen door hoopvolle, optimistische en relativerende gedachten te uiten. Dat doen kinderen door niet te veel stil te staan bij hun leven in armoede, de ernst van de situatie te relativeren, het belang van geld af te zwakken en juist de mooie aspecten in hun leven te accentueren (Snel, e.a., 2001; Steketee e.a., 2013; Van der Hoek, 2005).

2.4.3 Passieve copingstrategieën

In de derde plaats kunnen kinderen passief reageren door de negatieve emoties die voortkomen uit het leven in armoede te ondergaan (Snel, e.a., 2001). Zij leggen zich noodgedwongen neer bij de situatie, laten ervaringen over zich heen komen, berusten in de omstandigheden waarin zij opgroeien en vertellen dat ze het gewend zijn (Snel, e.a., 2001; Van der Hoek, 2005). Soms gaat dit gepaard met de neiging om veel begrip te tonen voor de kwetsbare situatie van hun ouders.

Naast de genoemde strategieën wijzen verschillende onderzoekers erop dat kinderen emoties, spanningen en probleemgedrag vertonen die samenhangen met het leven in armoede. Van der Hoek (2005) noemt dat kinderen gevoelens van boosheid, verdriet, jaloezie, uitsluiting, bezorgdheid en onzekerheid uiten. Soms nemen ze gevoelens van bezorgdheid van hun ouders over

(Van der Hoek, 2005). Andere onderzoekers vinden een verband tussen internaliserend probleemgedrag (gevoelens van angst en depressie) en externaliserend probleemgedrag (agressie, regelovertreding en ongehoorzaamheid) (Amane, 2009; Kalthoff, 2018).

Kinderarmoede in beeld: zes portretten

In dit hoofdstuk portretteren we zes kinderen (3.1 t/m 3.6). De portretten zijn geanonimiseerd en de namen van de kinderen zijn gefingeerd. Na de portretten volgt een beschouwing van de wijze waarop de zes kinderen omgaan met een armoedesituatie en de brede gevolgen van armoede op kind en gezin (3.7).

3.1 Vera

Vera en haar gezin

Vera (12) woont in een kleine gemeente in Noord-Nederland. Ze heeft vier broers, waarvan er twee ouder zijn dan haar en niet meer thuis wonen. Haar vader, opa's en oma's zijn overleden. De moeder van Vera omschrijft Vera als een "spontaan, over het algemeen vrolijk en een heel sociaal meisje" dat op sommige momenten ook wel "pittig" kan zijn. Vera kan het goed vinden met haar vier broers. Dat ze broers heeft, vindt Vera "heel leuk", omdat dit meer mogelijkheden biedt om te "stoeien" en "grappen uit te halen". Ze merkt dat sommige meisjes daar "heel moeilijk" in zijn. Toch had ze liever ook wel graag een zus gehad: "Dat was wel fijner geweest, met al die jongens."

Vera heeft een goede relatie met haar moeder. Zij is de persoon bij wie ze de meeste steun ervaart. Haar moeder is behulpzaam. Bij vragen of problemen "helpt ze heel goed en dat is fijn". Naast haar moeder speelt de oom van Vera een belangrijke rol in haar leven. Vera kijkt op tegen haar oom. Haar oom en zijn kinderen hebben het heel zwaar gehad aangezien zijn vrouw dit jaar

is overleden. Hij heeft inmiddels een relatie met de moeder van Vera. Vera is hier blij mee en noemt het "fijn" en "mooi" om te zien. Deze oom en zijn kinderen wonen in de weekenden en in de vakantieperiodes bij het gezin van Vera in huis. De bij het gezin betrokken ervaringsdeskundige noemt dat dit wel krap is, aangezien er drie slaapkamers verdeeld moeten worden over twee gezinnen. Daarnaast merkt ze op dat deze oom in een vergelijkbare situatie van armoede leeft. De ervaringsdeskundige legt uit dat de relatie tussen de oom en moeder van Vera "veilig" is, omdat ze elkaars situatie al kennen. Ze hoeven daardoor geen gevoelens van schaamte te ondergaan. Door de bekendheid met elkaars situatie kunnen ze elkaar bovendien beter steunen en de nodige aandacht geven.

Het gezin woont sinds zes jaar in Noord-Nederland. Hiervoor woonde ze in een grotere gemeente in het oosten van Nederland. In de vorige plaats hadden ze het beduidend beter, onder andere in financieel opzicht. Zo vertelt de moeder dat ze toen nog wel uitjes met de kinderen kon ondernemen en nieuwe kleren voor hen kon kopen. Dat is nu niet meer het geval. In het oosten had ze daarnaast een sterker netwerk. In hun huidige woonplaats ontbreekt dat netwerk nog voor de moeder van Vera. Een kennissenkring moet nog worden opgebouwd. De moeder schat in dat anderen niet weten dat het gezin weinig geld heeft. Zelf heeft ze het alleen haar buurvrouw vertelt. Daar heeft ze achteraf spijt van, omdat later bleek dat ze haar niet had kunnen vertrouwen [wat er precies is gebeurd, vertelt ze niet]. Deze ervaring heeft het nog moeilijker gemaakt om mensen in de omgeving te vertrouwen.

De moeder ervaart vooral steun en hulp bij haar nieuwe vriend en haar kinderen. Ook Vera "doet het thuis goed en luistert goed". Als haar moeder vraagt om haar kamer op te ruimen, dan doet ze dit ook meestal. Vera vertelt dat ze haar moeder wel eens "verwent", bijvoorbeeld door de was te doen of af te wassen. De ervaringsdeskundige noemt Vera in dit verband een zorgzaam meisje. De moeder van Vera probeert haar kinderen op het rechte pad te houden en hecht eraan dat haar kinderen het goed doen op school. Haar kinderen staan bij haar voorop. Ze probeert hen zo goed mogelijk probeert te ondersteunen en cijfert zichzelf eerder weg.

De moeder van Vera heeft bepaald geen eenvoudig leven gehad. Volgens de ervaringsdeskundige heeft ze in meerdere opzichten "echt moeten knokken". Om te beginnen heeft ze geen prettige jeugd gehad. Ze was niet gewenst en dat werd haar door haar eigen moeder ook geregeld duidelijk gemaakt, ook toen ze een volwassen vrouw was met eigen kinderen. Ze is uit huis geplaatst en heeft in een tehuis gezeten. Haar oudste twee zonen hadden veel sociale problemen. Aangezien ze zelf in een tehuis heeft gezeten in haar jeugd was ze bang dat haar kinderen afgenomen zouden worden door jeugdzorg.

Op dit moment leeft de moeder van een minimuminkomen. Ze verricht vrijwilligerswerk, geen betaald werk. Ze ontvangt een uitkering en heeft schuldenproblematiek. Ze is beheerder van een "weggeefsite" voor mensen die geen of weinig inkomen hebben. Anderen kunnen spullen op de website laten plaatsen die ze zelf nodig langer nodig hebben. Ze haalt er voldoening uit om mensen blij te zien als ze iets gratis kunnen ophalen.

Voeding en gezondheid

Volgens haar moeder is Vera "helemaal gezond" op een "paar kleine kwaaltjes na". Hoe het met de gezondheid van Vera zal zijn op de langere termijn is de vraag. De effecten van een ongezond voedingspatroon zijn pas later zichtbaar, vertelt de ervaringsdeskundige. Gezonde voeding in huis halen is volgens de ervaringsdeskundige echter een grote uitdaging. Hoewel de

moeder van Vera weliswaar groente klaar maakt, zijn het vaak kleine hoeveelheden die verdeeld moeten worden over de verschillende gezinsleden. Vera noemt dat het soms wel moeilijke tijden zijn, bijvoorbeeld als ze "alleen brood eten" en "we niet echt veel groente hebben in de week. Dat kost ook weer geld natuurlijk." Het gebrek aan geld betekent dat het gezin zuinig moet omgaan met het beschikbare voedsel in huis. "De broodjes worden geteld", zoals de ervaringsdeskundige vertelt.

In de supermarkt is het ook een uitdaging om boodschappen te doen. Er moet goed geteld worden of ze uitkomen met het beschikbare budget. Vera merkt op dat er eerst de noodzakelijke producten in de winkelwagen worden gelegd, zoals wc-papier, wasmiddel, huishoudelijke producten, rijst en groenten. Als er dan nog wat geld over is worden er nog enkele aanvullende producten gekocht. Vera zegt dat deze manier van boodschappen doen 'went', maar het is soms wel moeilijk om te zien dat zij een "half karretje" hebben en dat andere klanten een veel vollere gevulde kar hebben.

De coronacrisis maakt het leven nog duurder. Het is voor het gezin niet altijd mogelijk om alles te kopen in de supermarkt wat ze nodig hebben. Doordat mensen in het begin van de crisis hamsterden, waren de goedkopere producten minder vaak beschikbaar. Dit maakte het nog moeilijker om rond te komen. Daar komt bij dat het vele thuiszitten door corona ervoor zorgt dat de kinderen ook meer willen eten, meer koekjes, snoepjes en broodjes. De moeder van Vera merkt dat ze hierdoor veel minder lang met haar weekgeld af kan dan als de kinderen hele dagen op school zitten.

Vrije tijd en ontspanning

In de kleine gemeente waar het gezin nu woont, is er weinig tot geen aanbod voor de jeugd. Volgens de ervaringsdeskundige wordt er al snel bezuinigd op kinderen. Steeds meer ruimtes gaan dicht, waardoor er niets meer overblijft. Volgens de moeder val je vanaf twaalf jaar overal buiten. Vera zelf weet alleen het klimrek te noemen als een plek waar ze met vrienden kan afspreken. Het aanbod voor kinderen is volgens haar veel minder dan in haar vorige woonplaats. Beperkte financiële mogelijkheden maken het bovendien moeilijk voor de moeder van Vera om uitjes met de kinderen te ondernemen. Volgens de moeder vindt Vera dit moeilijk, maar ze snapt het wel. "Ze toont veel begrip". Zelf noemt Vera dat het prettig zou zijn als pretparken goedkoper zouden zijn zodat zij ook makkelijker hier naar toe kan gaan. Vera wordt verder ook beperkt in mogelijkheden om te ontspannen met vrienden door de aanwezigheid van hangjongeren. Haar moeder ervaart de aanwezigheid van deze jongeren als onveilig, waardoor Vera van haar binnen moet blijven.

Het gebrek aan aanbod zorgt ervoor dat Vera haar ontspanning voor een deel buiten haar gemeente zoekt. Ze heeft een passie voor dansen en is bereid om een half uur te fietsen om hier lessen in te kunnen volgen en mee te kunnen doen aan wedstrijden. Vera is trots op haar zelfstandigheid en op haar danstalent. In de wedstrijden haalt ze ook goede prestaties. Dat ze met de fiets naar het dansen moet, is overigens een beperking. Haar fiets mag niet kapotgaan, want er is geen geld om een nieuwe fiets aan te schaffen.

Vera heeft veel plezier in het dansen, maar soms doen zich ook ingewikkelde situaties voor. Zo is de danskleding die volgens de danslerares aangeschaft moet worden prijzig. Voor de moeder van Vera is het moeilijk dat de kleding maar een paar wedstrijden gedragen kan worden; elk

nieuw seizoen wordt er weer andere kleding gevraagd. Daarnaast moest ze met een danspartner ook nog extra danskleding aanschaffen. De danspartners moeten dezelfde kleding dragen. Ingewikkeld was dat haar danspartner veel meer financiële mogelijkheden heeft en dure kleding en schoenen op het oog had. Vera merkt dat er vaak geen begrip is voor de financiële positie van haar moeder en dat er weinig wordt meegedacht.

Het heeft een half jaar geduurd voordat ze er samen uit waren welke danskleding het ging worden. De moeder van Vera heeft toen voor haar doen veel geld uitgegeven hiervoor. Door de coronamaatregelen waren er geen wedstrijden meer mogelijk en omdat de kleding niet geschikt is om te dragen buiten danswedstrijden om, voelt het als "weggegooid geld". Het geld had goed gebruikt kunnen worden voor andere behoeftes. Volgens de ervaringsdeskundige wordt Vera ook gepest bij het dansen door andere kinderen. Veel kinderen hebben ouders met een "stevige portemonnee". Hierdoor valt de tweedehands kleding van Vera extra op.

Naast het dansen brengt Vera haar vrije tijd door met vriendinnen uit de buurt en van school. Een vriendin komt wel eens bij hen thuis spelen, maar met andere vriendinnen spreekt ze buitenshuis af. Vaak is het contact sinds de coronacrisis niet fysiek, maar online. Er is dan contact via mobiele telefoons. De vriendinnen sturen elkaar berichten via WhatsApp en delen video's via TikTok. Vera legt uit dat dit vaak dansvideo's en grappige video's zijn en dat ze "aardig wat volgers" heeft. Haar moeder vertelt dat de telefoon van Vera wel kapot is en dat beperkt haar mogelijkheden met de telefoon: "ze kan er niet veel mee".

Verjaardagen viert Vera wel met vriendinnen bij haar thuis, maar ze heeft geen kinderfeestjes gehad in de zin dat ze ergens heen gaat met ze. Andersom gaat ze ook naar verjaardagsfeestjes van vriend(inn)en. Een vakantie genieten in het buitenland behoort voor Vera en haar gezin niet tot de mogelijkheden. Ook in Nederland zijn de mogelijkheden om vakantie te vieren beperkt. Vakantie betekent voor het gezin bijvoorbeeld een dagje naar een mooi bos gaan waar een speeltuin is, "een mandje pakken, bolletjes smeren, pakjes drinken en een kan koffie mee. Zo doen wij dat in de vakantie. Vakantie is gewoon thuis zitten en af en toe naar een park."

Vera gaat soms logeren bij vrienden en ze mocht een keer met de burens mee. Voor haar is dit heel "bijzonder" en "leuk". Ze is ook dankzij een bepaald spaarsysteem een keer een weekendje met een kinderclub naar Slagharen geweest. De moeder vertelt dat ze verder een keer een weekend weg zijn geweest naar vakantiepark Landal. Deze vakantie was vanwege een afgebrand huis door Jeugdzorg aangeboden, van wie de moeder begeleiding ontving. Van dat weekend heeft het gezin erg genoten.

Wonen

Het huis waar het gezin woont, is veel kleiner dan het huis waar ze eerder woonden in Oost-Nederland. Daarnaast is er tocht, schimmel en moet de douche steeds ontstopt worden. De moeder is dan ook "niet echt tevreden" over het huis. Vera noemt het huis "klein, maar fijn". Ze heeft een eigen kamer. Dat is niet vanzelfsprekend, want er zijn niet voldoende kamers voor iedereen. Haar moeder slaapt in de woonkamer. Vera slaapt soms niet goed. Ze legt uit dat ze tegen de muur aan ligt en het is gehorig. "Je hoort heel veel, van mijn familie in andere kamers, maar ook de burens". Vera heeft geen bed, maar slaapt op twee matrassen. De ervaringsdeskundige vertelt dat ze schrok toen ze dit hoorde en noemt haar kamer eigenlijk te klein en niet geschikt om in te slapen.

School

In het verleden heeft Vera het volgens de ervaringsdeskundige “heel zwaar” gehad op de basisschool, omdat ze gepest werd vanwege haar tweedehandskleding. Haar moeder vertelt dat ze vooral op school is gepest. Dit heeft een grote impact op haar gehad. Ze heeft hierover gesprekken gevoerd met de schoolmaatschappelijk werker.

Inmiddels zit ze in groep 8 en gaat het volgens moeder en dochter goed. Vera noemt haar klas “gezellig”, de juffen “aardig” en ze vindt het leuk op school. Ze doet erg haast best op school en stelt daarbij hoge eisen aan haarzelf. Vera wil graag naar de Havo. Ze heeft als advies gekregen om eerst in te stromen in de Mavo. “Als ik het te makkelijk vind, dan kan ik snel overstappen naar de Havo.” Haar oudste broer is een voorbeeld voor haar, omdat hij net begonnen is aan een studie en een betaalde baan heeft. De ervaringsdeskundige noemt Vera streberig. Vera geeft in dit verband aan: “ik heb wel eens mijzelf geslagen en ben boos geworden, omdat ik slecht presteerde met mijn toetsen.” Vera ervaart examenstress bij iedere toets die ze maakt. Ze probeert haar boze emoties te verminderen door muziek te luisteren of te dansen. “Daar word ik weer kalm van”.

Als Vera slecht heeft geslapen, heeft ze moeite om zich te concentreren in de klas. Vera vertelt dat ze door vermoeidheid dan een “heel kort lontje” heeft. Ze voelt zich ondersteund door haar juffrouw die ervan op de hoogte is dat ze soms slecht slaapt. Soms vertelt Vera ook aan haar als ze slecht heeft geslapen. Waar ze in het verleden “minder leuke juffen had”, heeft ze nu een goede band met de juffen.

De coronacrisis en de getroffen maatregelen zijn voor Vera ongunstig. Ze vertelt dat ze het thuisblijven “ingewikkeld” vindt. Vera vindt dat ze “geen andere keus heeft”, maar het is thuis wel “moeilijker om je te concentreren”. En als je hulp nodig hebt, kun je niet “een, twee drie bij de juf terecht”. Ze legt uit dat er weliswaar telefonische contacten momenten zijn, maar dat is toch “anders”.

Haar moeder vertelt dat het vooral in het begin moeilijk was, omdat “scholen er gewoon vanuit gaan dat alle ouders een laptop en printer hebben. We moesten smeken bij school of ze alsjeblieft een laptop kon lenen”. Daar werd in eerste instantie niet positief op gereageerd. Ze adviseerden om te vragen of de burens niet een laptop kunnen lenen. Ook werd gesuggereerd dat de schoolopdrachten ook overgeschreven kunnen worden op papier. Uiteindelijk kreeg Vera een Chromebook mee van school, maar het “ging niet van harte”. Voor haar zoon van 8 schrijft de moeder “met pijn en moeite alles uit de bijlagen van de e-mails over op papier”. Verder heeft haar moeder niet de indruk dat de situatie thuis heel zwaar is geweest. Vera heeft toen er eenmaal een Chromeboek was “gewoon” haar huiswerk kunnen maken. Sinds kort mag ze weer een beperkt aantal dagen naar school. Wel geldt een verplichting op het dragen van een mondkapje. Deze worden vooralsnog uitgedeeld op school. De moeder van Vera vertelt dat ze zelf niet van plan is mondkapjes aan te schaffen. “Als ik die prijzen zie van die mondkapjes, dat is de helft van mijn weekgeld”.

Gelukkig zijn

Vera vertelt dat ze het belangrijk vindt dat ze ‘gewoon gelukkig in het leven staat’ en geeft aan dat ze “wel gelukkig” is. Ook haar moeder denkt dat ze “op zich wel gelukkig is”. Wel merkt ze dat als zij zelf slecht in haar vel zit haar dochter dit overneemt. Vera is soms bezorgd over haar

moeder vanwege de stress en de zorgen die ze heeft. De ervaringsdeskundige stelt in dit verband dat Vera de problematiek van haar moeder wel heeft meegekregen. "Ze is een slim meisje en krijgt meer mee dan ze zou willen, haar moeder kan het niet verstoppen". Toch denkt ook de ervaringsdeskundige dat Vera "op haar manier wel gelukkig is", omdat ze "liefde en aandacht krijgt". Zelf zegt ze dat ze veel steun ervaart van haar moeder, oom en vrienden.

Soms is het volgens de ervaringsdeskundige "heel confronterend om te zien dat anderen meer hebben". Vera geeft aan dat het haar opvalt dat vrienden "meer kunnen" en dat ze wel eens denkt dat ze dat ook wel had gewild. Tegelijkertijd zegt ze dat ze de situatie accepteert, "je hebt geen andere keuze". Haar moeder vindt het moeilijk om te zien dat Vera "bijna niks kan door geldgebrek". Als het tot de mogelijkheden zou behoren, zou ze als eerste een bed en een laptop voor haar dochter aanschaffen. Daarnaast zou ze ook nieuwe kleren voor haar kopen aangezien ze zoals genoemd gepest wordt vanwege haar tweedehands kleding. Haar moeder merkt op dat Vera hier niet over praat, maar ze weet dat ze eronder lijdt. Niet voor niets heeft ze meerdere gesprekken gevoerd met de schoolmaatschappelijk werker. Haar moeder denkt ook dat ze "best wel eens verdrietig is" over het gebrek aan geld, maar dit laat ze niet aan haar zien.

Hulpverlening

Er is sprake van bewindvoering. Daarnaast probeert de opgeleide ervaringsdeskundige het gezin te ondersteunen. De moeder ervaart veel steun van deze ervaringsdeskundige. Ze vindt bij haar een "luisterend oor", maar krijgt waar nodig ook een "schop onder de kont". Ze geeft "goede adviezen" en biedt praktische hulp aan. Het bieden van hulpverlening is niet altijd eenvoudig, onder meer door het wantrouwen dat er heerst. Daarnaast heeft de moeder een gesloten karakter. Volgens de ervaringsdeskundige durft de moeder - net als veel anderen in armoede - niet in de spiegel te kijken, dat is confronterend en dat maakt de hulpverlening ingewikkelder.

Omgaan met leven in armoede

Vera maakt zich zorgen om de gezondheid van haar moeder. Ze weet dat mensen afvallen van stress en ziet dat haar moeder "veel is afgevallen" en ook "super veel stress" heeft. Ook is ze soms bezorgd over het gebrek aan geld. Vanuit haar bezorgdheid probeert ze haar moeder op verschillende manieren te helpen en te ondersteunen. Zo probeert ze te helpen in het huishouden als haar moeder moe is en denkt ze mee over hoe het beperkte budget zo goed mogelijk besteed kan worden aan voedsel. "We hadden nog maar 14 euro voor een heel weekend. Soms moet je dan wel heel goed nadenken hoe je dat gaat plannen en organiseren. Daar help ik mijn moeder zeker wel bij door na te denken wat we kunnen kopen voor het geld."

Ook probeert ze haar moeder te ontzien door de financiële situatie te accepteren en zo min mogelijk te vragen om spullen of activiteiten die geld kosten. Volgens de ervaringsdeskundige probeert Vera op deze manier te voorkomen dat haar moeder verdrietig wordt. Vera is een zorgzaam meisje, die steeds rekening probeert te houden met haar moeder en de financiële beperkingen. Dat uit zich bijvoorbeeld ook in het bewust omgaan met het beschikbare voedsel in huis. De ervaringsdeskundige zegt dat er een sterk bewustzijn is wat een "derde plak brood kan betekenen, je bent gewend om rekening te houden met elkaar".

Vera heeft volgens haar moeder en de ervaringsdeskundige de neiging om haar verdriet en zorgen te verbergen. De ervaringsdeskundige schat in dat ze niet met vriendinnen over het gebrek aan geld praat. De ervaringsdeskundige schrijft dit gedrag ook toe aan de opvoeding. Daarin krijgt Vera mee dat ze "op haar hoede moet zijn" en "niet alles kan zeggen", omdat dit "tegen je kan worden gebruikt". Dat is een "overlevingsmechanisme" die nodig is, omdat niet iedereen te vertrouwen is.

Soms concentreert Vera op aspecten waar ze meer invloed op heeft. Een voorbeeld is het creëren van gezelligheid in huis door bijvoorbeeld de tafel te dekken als haar moeder hier zelf te moe voor is. Ze hecht er veel waarde aan dat het gezin met elkaar aan tafel zit. Dit vindt ze veel belangrijker dan materiele zaken. Een ander voorbeeld dat genoemd wordt, is het dansen. Dansen is volgens de ervaringsdeskundige ook een middel om "te relativeren, even los te laten, te ontspannen en te vergeten en dat geeft weer energie om verder te kunnen". Het dansen is een "uitlaatklep". Haar moeder bevestigt dit en stelt dat het een "ramp" was toen Vera een paar maanden niet kon dansen door corona. "Dat vond ze verschrikkelijk."

Tot slot kan Vera soms ook een vorm van agressie uiten. Als zelfverdediging stelt ze zich dan verbaal agressief op naar klasgenoten en andere kinderen in de buurt. De ervaringsdeskundige legt uit dat dit ook tot uiting komt in de keuzes die ze maakt in haar kleding. Ze schaamt zich dat ze in tweedehandskleding loopt. Ter compensatie kiest ze daarom voor extremere kleding. Haar kleding is een "verdedigingsmiddel om uit ts stralen naar andere dat ze harder of groffer is dan ze eigenlijk is en om te voorkomen dat andere haar als een zacht gekookt eitje zien. Ze wil uitstralen dat ze anderen rauw lust".

Toekomstperspectief

Vera heeft "uiteraard dromen voor de toekomst". Ze wil graag "een goed onderkomen en een baan waar je trots op kunt zijn". Ze wil later verpleegster worden en werken op een IC-afdeling van een ziekenhuis, omdat ze graag mensen wil helpen. Over twintig jaar hoopt ze weer in Oost-Nederland te wonen, waar ze oorspronkelijk vandaan komt. Ook hoopt ze een partner te hebben en kinderen te krijgen. In de toekomst ziet ze zichzelf ook nog dansen. "Daar ga ik mee door totdat ik niet meer kan." De ervaringsdeskundige noemt Vera een "knokkertje" die haar dromen kan laten slagen, zolang ze niet teveel tegenslagen in het leven krijgt.

3.2 Imara

Imara en haar gezin

Imara (12) woont met haar moeder en jongere zusje in een grote stad in de Randstad. De vader van Imara woont niet bij hen. Hij bezoekt zijn kinderen wel en helpt waar mogelijk. De sociaal werker omschrijft Imara als een "heel lief en zorgzaam meisje" die "heel erg goed naar haar moeder luistert". Ze maakt zich zorgen om haar moeders gezondheid en omdat ze slecht slaapt. "Het is een lieverd, ze maakt zich bovengemiddeld zorgen om mensen die dichtbij haar staan".

Haar moeder leeft van een bijstandsuitkering. De vader kan op financieel vlak niet helpen. De sociaal werker vermoedt dat hij in een uitkeringssituatie zit. De moeder van Imara heeft grote geldzorgen en daardoor ook vaak slapeloze nachten. Ze heeft diverse schulden, onder meer bij de belastingdienst en huurachterstanden. Ze is soms bezorgd dat ze haar huis uit moet. Volgens de sociaal werker zorgt de moeder van Imara eerst dat de schuldeisers hun geld krijgen en bekijkt ze daarna pas hoeveel er over is voor eten en benodigdheden voor school. Als het niet lukt om de schuldeisers te betalen, maakt ze een nieuwe schuld of wordt de huur niet betaald. Op die momenten is er geen huishoudgeld over en blijft er niets meer over.

De moeder van Imara is in Ivoorkust geboren en groeide daar op in armoede. Vanwege een burgeroorlog is zij samen met haar broer gevlucht, maar ze heeft hem tijdens de vlucht uit het oog verloren. Een keer is ze naar haar thuisland gereisd om haar broer te zoeken. Ze heeft hem niet kunnen vinden. Tot overmaat van ramp zijn haar beide kinderen ziek geworden door malaria. In Nederland heeft ze vervolgens hulp gezocht. De sociaal werker legt uit dat het toen financieel mis is gegaan. "Ze moest de zorgkosten voorschieten, omdat ze in Ivoorkust was. Studenten hebben de declaratie voor haar aangevraagd. De declaratie heeft de zorgverzekeraar als fraude beoordeeld. Ze moest toen bizar veel geld betalen. Vanaf toen hebben de schulden zich opgestapeld." De heimwee naar haar familie, de onzekerheid over haar broer en de financiële problemen maken dat ze grote zorgen heeft, slecht slaapt en migraine heeft. Imara maakt zich zorgen over het verdriet en het slechte slapen van haar moeder. Ze wil graag een blijde moeder."

De moeder is in Ivoorkust alleen naar de basisschool geweest en kan niet goed Nederlands lezen. Ze heeft haar schooltijd Franstalig onderwijs genoten. Ze zou bijna beginnen met taallessen, maar door corona was dit niet mogelijk. Daarnaast wil ze graag een opleiding volgen.

Een andere grote zorg van haar moeder is dat zij en Imara een tijdelijke verblijfstatus hebben. De mogelijkheid bestaat dat ze terug moet naar Ivoorkust zolang ze geen Nederlands paspoort heeft. Dat geeft haar ook veel zorgen. Daar komt nog eens bij dat er bij haar jongste dochter - die net als Imara in Nederland is geboren - door "bureaucratisch gedoe" een 'verblijfsge' heeft, waardoor zij al een tijd als 'illegaal' stond aangemeld. Volgens de IND zou het kind zes maanden niet bij haar moeder hebben gewoond. Hierdoor begint de procedure om in aanmerking te komen voor een onbepaalde tijdsstatus en daarmee een Nederlands paspoort opnieuw. Dit duurt vijf jaar. Zonder 'verblijfsge' zou zij deze al aangevraagd kunnen hebben. De situatie geeft de moeder veel stress.

Het gezin is volgens de sociaal werker "heel hecht". "Ze zijn heel gelukkig met elkaar en heel lief voor elkaar". Het gezin is "enorm creatief en kan van niets iets maken, zoals kleding en eten." Daarnaast typeert de sociaal werker het als een geïsoleerd gezin. "Ze zitten heel veel thuis. Ze heeft een vriendin die ook bij hen over de vloer komt. Moeder doet geen vrijwilligerswerk. Dit

schooljaar nog niet. In het verleden heeft ze het wel gedaan, maar door haar hoofdpijn lukt dat nu niet. Ze heeft weinig contact met andere mensen. Wel gaat ze naar de moskee. Misschien houdt ze daar wel contacten aan over, maar ik heb haar nog nooit daar over gehoord. Ze heeft niet een groot netwerk dat ze bij anderen een bak thee gaat drinken". De moeder van Imara bevestigt dat ze vooral contact heeft met een vriendin. Vanuit de moskee zijn er wel soms feesten met een groep mensen met een West-Afrikaanse afkomst. Dan zijn er wel gesprekken die vooral gaan over cultuur en het doorgeven hiervan aan de volgende generatie. Ze praat met deze mensen niet over haar geldproblemen. Volgens de sociaal werker heeft dat te maken met schaamte en omdat er een "roddelcultuur" heerst binnen de groep. Het is kortom een taboe om over armoede te praten.

Voeding en gezondheid

Het gezin maakt gebruik van de voedselpakketten die door de voedselbank worden aangeboden. Imara houdt van lekker eten en haar moeder houdt van lekker koken. De sociaal werker vertelt dat ze niet weet of het "allemaal de schijf van vijf is, maar ze eten ook niet alleen maar zakken chips. Maar ongezond voedsel is goedkoper dan gevarieerd eten". Geldtekort speelt bij voeding een belangrijke belemmering. Haar moeder kiest er soms voor om zelf niet te eten. Ook maakt ze bijvoorbeeld rijst en doet ze daar een klein schepje saus over heen. De overgebleven saus bewaart ze in de vriezer. "Dat eten we weken lang, echt op rantsoen". Imara vertelt dat ze overwicht heeft, maar ze is ook bezig om af te vallen door minder te eten. Volgens de sociaal werker is ze ongelukkig over haar gewicht en is ze hier vroeger mee gepest op school.

Corona brengt extra uitdagingen met zich mee. Doordat de kinderen de hele dag thuis zitten eten haar dochters veel meer dan anders, vertelt moeder. Bovendien merkt de moeder van Imara dat de goedkope producten eerder weg zijn in de supermarkt, waardoor ze soms genoodzaakt is om duurdere producten mee te nemen. Verder sluit het aanbod van de voedselbank minder dan voorheen aan op hun voedingsgewoonten. Ze krijgt veel producten mee die ze niet nodig heeft of niet eet. Dat geldt bijvoorbeeld voor varkensvlees. Dit eet ze niet vanwege haar islamitische geloof.

Vrije tijd en ontspanning

Imara is een sportief meisje. Door te sporten hoopt ze ook af te vallen. Ook vertelt Imara dat ze op deze manier een betere conditie krijgt en dat sporten haar helpt om fit te blijven. In het verleden voetbalde ze. Tegenwoordig speelt Imara samen met vriendinnen basketbal. Haar moeder vertelt dat ze het daarnaast leuk vindt om te tekenen en te lezen. Imara vertelt verder dat ze sinds kort sieraden maakt, zoals kettingen en armbanden. Het geld wat ze ermee hoopt te verdienen, wil ze aan een goed doel geven dat mensen in "arme landen" en vluchtelingen helpt. Een ander deel van haar inkomsten wil ze gebruiken om nieuwe sieraden te maken.

Het gezin heeft een stadspas. Met die pas zijn ze een keer gratis naar de dierentuin en naar een museum gegaan. De sociaal werker legt uit dat de OV "superduur" is, waardoor het gezin genoodzaakt is om te lopen. Dat zijn soms lange afstanden. De dierentuin en museum zijn niet om de hoek. Dat was vanaf hun huis ongeveer twee uur lopen. Bij aankomst zijn ze dan "doodmoe".

De moeder van Imara stelt dat het in de vakantie meestal niet mogelijk is om ergens anders te verblijven. Deze situatie noemt zij voor haar kinderen "soms moeilijk". "Ik probeer altijd mijn best te doen, maar meer kan ik niet geven. Mijn kinderen begrijpen de situatie", maar tegelijkertijd

laat ze ook weten dat ze horen dat andere kinderen naar Spanje op vakantie gaan. Dan willen haar kinderen dit ook graag. In plaats daarvan gaan ze soms naar een park in Den Haag. Een keer zijn ze naar een vriendin in Frankrijk gegaan met de bus.

Het gebrek aan geld heeft ook invloed op verjaardagen. Er worden meestal geen kinderen uitgenodigd, daar bezuinigt de moeder van Imara op. De sociaal werker vertelt dat ze "haar best doet en alles wil geven, maar ze heeft teveel tegenslag om hier goed voor te kunnen sparen. Als andere kinderen is het niet mogelijk om een cadeau te kopen. In plaats daarvan pakt Imara iets van haar zelf in, omdat ze niet met lege handen wil aankomen. Soms worden verjaardagen wel met familie en vrienden gevierd met muziek en eten en dan krijgt ze van de mensen geld voor haar verjaardag. Een keer besloot de moeder dat Imara met een paar vriendinnen naar Monkeytown mocht. "Dat was een beetje duur. Ze was echt blij. Dat was belangrijk voor mij". En het zusje van Imara had voor haar verjaardag gratis kaartjes gekregen om naar een attractiepark te gaan. Door corona kon dit niet doorgaan. Haar moeder vertelt: "Het is jammer dat het niet doorging. Ze heeft haar verjaardag niet kunnen vieren. Zij praat er altijd over. Dat we in een klein huis wonen en het niet kunnen vieren. We kunnen geen kinderen uitnodigen. Zij begrijpt het. Zij was blij dat we naar het park konden, maar door corona kon het niet doorgaan."

Wonen

Het gezin woont in een flat. Imara omschrijft haar huis als klein. De sociaal werker vertelt dat het gezin alleen tweedehands meubels heeft. De bank is doorgezakt. Ze zijn in afwachting van een 'nieuwe' tweedehands bank. Het is daarnaast erg gehorig. Imara en haar moeder vertellen dat de burens voor veel (geluids)overlast zorgen. Er is "harde muziek", er wordt "heel veel bier gedronken" en gerookt tot "drie uur in de nacht". De moeder van Imara vertelt dat de burens bovendien "altijd ruzie" maken. Hierdoor sliepen Imara en haar zusje niet goed. Hun slaapkamer is naast de gang en daar is het geluid dat de burens maken extra goed te horen. Vanwege de slaapproblemen slapen Imara en haar zusje sinds een tijdje in de slaapkamer van hun moeder. Haar moeder vertelt dat zij zelf in de woonkamer slaapt op een klein matras.

Er zijn meer problemen met de woning. De sociaal werker en de moeder vertellen dat de flat nooit goed is onderhouden. Er is sprake van wateroverlast. De kelder staat soms onder water met alle gevolgen van dien voor de spullen die er staan. De kleine woning is vochtig, koud en 'zo lek als een duiventil', waardoor het gezin veel moet stoken en hoge kosten maakt. De sociaal werker noemt de wijk waarin het gezin woont een "achterstandswijk", geen "slechte wijk" en het is er niet onveilig, maar er is wel een "hoop drugsoverlast" en het is 'niet fijn om buiten te lopen in de avond'. Wel is er volgens de sociaal werker door corona meer overlast in de buurt ontstaan, vooral door een hoog opgelaaide drugsoorlog en door messenincidenten door de jeugd.

Imara heeft zelf gemengde gevoelens als het gaat om de veiligheid van de wijk. Ze noemt de wijk "leuk" en voelt ze zich "veilig", maar ze voegt er aan toe dat ze zich "ook weer niet veilig voelt". Ze spreekt over "ghetto jongens" die "een mes meenemen om zichzelf te beschermen en mensen te steken. Het is Slinge tegen IJsselmonde. Ze hebben wat tegen elkaar. Als er iets gebeurt, gaan ze steken". Ze legt uit dat ze zich wel veilig voelt thuis bij haar moeder en op school, maar op andere plekken niet. Imara vertrouwt mensen en plaatsen niet snel en let goed op waar ze naartoe gaat.

Vanwege de problemen met hun woning heeft het gezin een sterk verlangen om te verhuizen naar een woning met meer ruimte en meer rust om goed te kunnen slapen. Imara geeft aan dat

ze bijna in aanmerking zouden komen voor een nieuwe woning. Aangezien haar moeder niet werkt, ging het niet door.

School

Het gezin heeft geen fietsen en het openbaar vervoer kunnen ze niet betalen. Dit betekent dat ze altijd lopen als ze ergens heen moeten. Hun school staat wel dichtbij hun huis. Op het moment dat ze geïnterviewd, wordt zit Imara in de laatste fase van groep 8. Soms vindt ze school "moeilijk". Vooral breuken en begrijpend lezen ervaart ze als ingewikkeld. Imara heeft hulp gekregen van de juf en bijles van andere leerkrachten gekregen.

Imara vertelt dat ze school "leuk" vindt. Ook de sociaal werker merkt dit. Ze is enthousiast, leergierig en doet haar best. Imara heeft op school meerdere vriendinnen op school. Ze vindt het jammer dat het afscheidskamp niet door kan gaan vanwege corona: "Ik had er veel zin in en was erop voorbereid". Haar moeder was eerder opgelucht. Ze legt uit dat ze veel kosten maakt en dat er rondom school ook veel kosten zijn. Schoolkamp kost 100 euro en er kwamen ook nog bijkomende kosten. "Gelukkig kon het door corona niet doorgaan, zegt ze.

De woonproblematiek heeft negatieve gevolgen voor het functioneren van Imara in het onderwijs. Door de geluidsoverlast en de daarmee gepaard gaande gebrek aan slaap, is ze overdag erg moe en valt ze naar eigen zeggen soms bijna in slaap op school. Ook vertelt ze dat ze door de slaapproblemen "minder vrolijk is, soms chagrijnig is, weinig energie heeft" en "goed opletten kan opletten". De moeder van Imara zegt eveneens dat ze minder geconcentreerd is en altijd moe is.

Een ander probleem is dat ze geen eigen kamer heeft en zich dus niet kan terugtrekken om haar huiswerk te maken en waar ze haar benodigdheden voor school kan bewaren. Het leren vindt plaats in de woonkamer, "tussen alle stapels op de bank", aldus de sociaal werker. "Het kan, maar het is niet ideaal".

De sociaal werker helpt Imara ook bij het onderwijs. Toen ze nog in groep 4 zat is er hulp geweest om onder meer structuur en rust te brengen zodat Imara beter zou kunnen leren. Dat heeft ze "goed opgepakt". De sociaal werker vindt het teleurstellend dat het advies door corona niet ook gebaseerd kan worden op een eindtoets en alleen gebaseerd is op het oordeel van een leerkracht. Het advies is vmbo, terwijl de sociaal werker inschat dat ze de Mavo had gekund. "Ze kan zelfstandig werken, helpt haar zus. Ik had haar een eindtoets gegund, ze weet meer."

Gelukkig zijn

De sociaal werker vindt het moeilijk in te schatten in hoeverre Imara gelukkig is, maar denkt dat ze "lekker in haar vel zit, het fijn vindt om thuis te zijn, doet het goed op school. Ze heeft een stralend gezichtje en ogen waar wat uitkomt. Ze is niet intens gelukkig, maar ook niet ongelukkig". Zelf merkt Imara op dat ze "gelukkig zou zijn als we meer geld zouden verdienen en een eigen kamer zouden hebben. En een nieuw beveiligd huis met een voortuin, een achtertuin en een trampoline, een zwembad, een grote woonkamer, een trap en een badkamer met een bad en een douche." Ze wil geen burens meer die overlast geven. Haar beste vriendin en een nichtje wonen in dergelijke huizen.

Hulpverlening

Het gezin krijgt van sociaal werkers van een lokale organisatie leer- en gezinsondersteuning aan huis. De nadruk ligt op het leren, maar andere aspecten die van invloed zijn op leren krijgen ook aandacht zoals structuur, ouderbetrokkenheid, opvoeding en zorgen voor ontspanning. De sociaal werker legt uit dat in feite "alle leefgebieden aandacht krijgen, omdat deze ook van invloed zijn op het gezin en een belangrijke voorwaarde zijn om tot leren te komen." Het contact is intensief en vindt bij het gezin thuis plaats. De stichting verwijst door bij specifieke vragen en behoeften. Ondersteuning bij het leren is onder meer belangrijk, omdat de moeder van Imara vanwege haar beperkte Nederlandse taalbeheersing niet overal goed mee kan helpen: "Soms wil ik mijn kinderen helpen, maar het is moeilijk". Ze ervaart "meer rust dankzij de ondersteuning, ook omdat ze geholpen is met het maken van overzicht in de verschillende openstaande rekeningen.

Omgaan met leven in armoede

Imara gebruikt verschillende copingstrategieën. Ze stelt zich bijvoorbeeld zorgzaam en beschermend op naar haar moeder en biedt haar steun en hulp. Ze wil haar moeder wil helpen in het huishouden en door niet "te veel rotzooi te maken" in huis. Als haar moeder niet goed geslapen heeft, is ze ook rustig in huis en houdt Imara rekening met haar moeder. Ook heeft ze volgende de sociaal werker de neiging om zichzelf weg te cijferen door haar moeder zo min mogelijk te belasten. Ze probeert haar te ontzien door niet te veel te vragen aan speelgoed. "Ze zal niet 2 euro vragen om iets te kunnen doen of om bij McDonalds te eten. Ze weet dat die financiële ruimte er niet is. Ze weet dat het zwaar is en dat haar moeder het wel zou geven als ze het zou hebben. Vooral de stress van moeder voelt ze. Ik denk ook wel dat ze weet dat moeder met geld worstelt." Ook de moeder van Imara merkt dat haar kinderen haar niet vragen over de financiële problemen, omdat het "lieve kinderen" zijn. Imara is ook behulpzaam naar haar zusje. Dat geldt volgens de sociaal werker ook andersom: "Ze hebben veel steun aan elkaar. Ze zijn super hecht. Ze letten goed op elkaar als ze buitenshuis zijn. Ze zijn altijd met z'n tweeën."

Imara piekert geregeld om haar moeder. Ze maakt zich volgens de sociaal werker zorgen om haar gezondheid, dat ze niet slaapt, de burens en de ontevredenheid over het huis. In het interview uit ze ook haar verdriet over de situatie: "Ik was verdrietig omdat we niet echt leuk leven." Maar ze uit ook meer optimistische, hoopvolle gedachten: "Ik ben trots op mijn moeder dat ze door blijft gaan".

Een laatste copingstrategie is dat Imara geld spaart. Als ze iets wil bestellen, dan wacht ze totdat ze voldoende geld heeft gespaard. Bij het Suikerfeest krijgt ze geld van volwassenen. Soms gunt ze zichzelf iets zoals kleding en barbies of koopt ze spullen waarmee ze haar kamer kan versieren. Ze zou ook graag een televisie willen op haar kamer. Er zijn momenten dat ze iets wil bestellen en dat haar moeder vervolgens zegt dat ze er nog mee moet wachten. Soms heeft ze daar begrip voor, maar in sommige gevallen heeft ze er ook moeite mee. Verder denkt ze ook aan arme mensen in Ivoorkust: "Ik wil ook geld geven aan ons land. Ik wil geld opsturen en dan kan mijn familie daar eten."

Toekomstperspectief

Ze vindt het spannend om naar de middelbare school te gaan, om nieuwe kinderen te ontmoeten en nieuw lesmateriaal te krijgen. Het scheelt dat ze een nicht kent die op dezelfde school zit. De sociaal werker vertelt dat Imara haar een keer liet weten dat ze later juf wil worden. Zelf zegt ze dat ze "van alles" wil worden: "tandarts, politicus, dokter, visagiste en sieradenmaker". In de

toekomst zou ze graag haar opa en oma naar Nederland willen halen. Verder spreekt ze de wens uit bij te willen dragen aan het geven van meer rechten aan mensen in armoede en het tegengaan van racisme: "Het maakt niet uit of je donker en moslims bent. We hebben evenveel rechten".

3.3 Mick

Mick en zijn gezin

Mick is zeven jaar. Mick en zijn moeder hebben vieze jassen. Moeder mist een tand, staat wat voorover gebogen en ziet er afgetobd uit. Mick heeft een zachte, wat verlegen uitstraling, met ook een tikje een ondeugende en nieuwsgierige blik in z'n ogen. Hij blijft dicht bij z'n moeder staan en vertelt bij de eerste ontmoeting vol trots dat zijn vader en moeder net verloofd zijn en gaan trouwen. Moeder laat verlegen haar ring zien, maar zegt ook meteen tegen Mick dat het trouwen nog een tijdje gaat duren, omdat dat veel geld kost en dat ze eerst nog moeten sparen voor een jurk.

Micks moeder is 32 jaar, zijn vader is 29, en ze kennen elkaar van jongs af aan. Ze hebben nog twee zoontjes. De middelste is zes jaar. Hij wordt binnenkort getest op ADHD. Hij maakt veel dingen stuk omdat hij ze "onderzoekt". Zo heeft hij net het snoer van de elektrische pomp van het zwembadje dat moeder gekocht had, doorgeknipt, omdat hij het aan iets anders wilde vastmaken. Er is geen geld om weer een nieuw pompje te kopen. Mick zegt over zijn broertje: "Ik leer hem om normaal te doen, maar hij reageert daar niet op. Alles boeit hem niet. Als ie straf krijgt boeit 'm niet, zelfs niet als je 'm beloont." Het jongste kind in het gezin is twee jaar, een "verrassing" noemt moeder hem.

Vier maanden geleden heeft Micks vader thuis een ernstig hartinfarct gehad. Hij werd met de ambulance naar het ziekenhuis in de stad gebracht, is daar gedotterd en drie dagen geweest. Moeder vertelt dat ze hem niet konden bezoeken, omdat ze geen geld had voor de bus. "Als hij was overleden hadden we hem niet meer gezien."

Micks ouders hebben allebei een moeilijke jeugd gehad. Micks vader heeft op z'n dertiende zijn moeder verloren. Hij was toen al uithuisgeplaatst omdat hij mishandeld werd door zijn stiefvader. Micks moeder werd op haar zevende misbruikt door haar opa, en vanaf dat moment werd ze onhandelbaar, steeds van school gestuurd. Toen haar oma tien jaar geleden overleed stortte haar wereld in, ze kreeg psychische problemen, gebruikte drank en drugs, en raakte haar baan als productiemedewerker kwijt. "Toen ik wist dat ik zwanger was ben ik met alles gestopt. Vooral met die tegenslagen de laatste tijd neig ik er wel soms naar. Voor mijn kinderen wil ik een heel ander leven dan ik zelf heb gehad. Veel van onze familieleden en kennissen zitten in het criminele circuit."

Voeding en gezondheid

Mick is nooit ziek, hij heeft ook nog nooit een dag school gemist. Hij is wel altijd al een hele moeilijke eter geweest, en hij had reflux tot z'n tweede. Hij lust alleen patat, poffertjes en pannenkoeken. En brood met pindakaas en gebakken ei. Daar wordt door zijn moeder dan ook altijd rekening mee gehouden.

Micks moeder uit haar zorgen over de gezondheid van haar man en die van zichzelf. "Mijn partner is 29 jaar en heeft trombose. Zijn moeder is daar ook jong aan overleden. Hij is een tikkende tijdbom." Zelf moet ze binnenkort onderzocht worden omdat zowel haar moeder als haar tante hartklepproblemen hebben en het mogelijk erfelijk is

Vrije tijd en ontspanning

Hoewel het gezin al drie jaar in het dorp woont hebben Micks ouders nauwelijks sociale contacten. "Mijn opa en oma, en een oom, en verder heb ik niet meer." Moeder beaamt dat: "Mijn ouders en mijn broer en zijn twee kinderen zijn de enigste waar we van de familie contact mee hebben. Mijn partner gaat sinds een tijdje wel om met de buurman. Die is alleen en die gaat ook naar de Voedselbank."

Mick en zijn broertje spelen graag buiten, in de tuin. Ze hebben er ook een schommel. Hij heeft ook een vriendinnetje, die woont iets verderop. "Ik heb vier keer bij haar gespeeld. En eens een keer was ze bij ons op bezoek, voor m'n feestje toen ik zeven was. Ik vind het leuk om naar haar te gaan. Zij heeft alleen een opa en een oma en een mama; de papa die komt niet zo vaak bij ze op bezoek. Ze houdt van prinses spelen."

Er komen soms ook vriendjes bij hen thuis spelen. Micks moeder geeft wel aan dat "als ik weet ik heb helemaal niets in huis dan zeg ik 'deze week kan niet, volgende week wel'. Want ik wil niet hebben dat ze zien dat mijn kinderen soms minder hebben dan anderen. Ik wil niet dat ze gepest worden."

Voor Mick is sport verbonden aan school. "Ik zit op judo met school. Ook op zwemmen, met school. Ik ben heel goed in sport." Moeder deed vroeger aan verschillende sporten, haar ouders konden het lidmaatschap betalen, en ze kreeg zakgeld, "op dat vlak had ik het vroeger beter."

Als Mick een beetje geld zou hebben zou hij "misschien een skateboard kopen, of een dino met geluid." "Eigenlijk heb ik heel veel speelgoed, meer dino's dan wie dan ook," zegt hij even later.

Ze hebben thuis één kinderfiets staan waar Mick en zijn broertje samen mee doen. Eigenlijk is het fietsje te klein voor Mick. Z'n moeder is op marktplaats aan het zoeken voor een groter fietsje, van zo'n vijftien euro. Het aanbod is beperkt, het moet namelijk wel ergens in de buurt zijn want ze hebben geen auto om het fietsje op te halen.

Vorig jaar ging het gezin van oma's vakantiegeld voor het eerst naar een klein kinderpretpark in de buurt. Daar hebben Mick en z'n broertje het vaak nog over, ze willen er heel graag weer naar toe.

In het zaaltje van de bibliotheek waar we het gesprek voeren, merkt Mick enthousiast Rupsje Nooitgenoeg op, een boek dat hij herkent van school. Hij wil er graag in kijken. Zijn moeder legt aan ons uit dat ze geen lid zijn van de bibliotheek, ook al weet ze dat dat gratis is. Ze is veel te bang dat geleende boeken stukgemaakt zullen worden door haar andere zoontjes, en een boete kan ze dan niet betalen.

De leerkracht is verbaasd als ze hoort dat Mick interesse toonde in het bibliotheekboek, omdat hij op school altijd zegt thuis niet te willen lezen, "maar dat is dus vanwege z'n broertje en dat er geen geld is voor als het stuk gaat."

Wonen

Micks ouders komen uit de grote stad in de buurt. "We zijn naar hier verhuisd voor onze kinderen. Mick was toen drie jaar, zijn broertje twee jaar. Ik wist zeker dat als we zouden blijven dat hij op z'n twaalfde in het criminele circuit zou komen."

Ze woonden in de stad op driehoog. Een spiraalbodem van een bed moest voorkomen dat de kinderen uit het raam zouden vallen. Hun zoektocht naar een betere woning en een veiligere omgeving duurde anderhalf jaar. Eerst verhuisde het gezin naar een ander dorp. Daar bleek de buurman een drugsdealer te zijn, er ontstond een burenruzie en ze besloten te vertrekken uit de bedreigende situatie. Het gezin woonde korte tijd bij opa en oma in, en verhuisde toen voor acht maanden naar een huisje op een camping.

Drie jaar geleden verhuisde Mick voor de vierde keer, hij herinnert zich de camping nog. Nu woont hij in een twee-onder-1-kap huurwoning, in een rustige straat aan de rand van het dorp. Hij speelt het liefst buiten in de tuin met zijn broertje van zes. "Ik ben in de tuin een clubhuis aan het bouwen met mijn broertje. We hebben al drie rijen stenen. Ik wil soms schuilen voor de regen."

Micks moeder is blij met de plek waar ze nu wonen: "Ik had eerder last van straatangst, ben ik nu een beetje vanaf. Hier voel ik me veilig." Tot voor kort durfde moeder niet alleen de straat op, Mick moest dan met haar mee naar een gesprek met de maatschappelijk werkster of naar de winkel.

De woningbouwvereniging weigert de lekkage te verhelpen waar ze sinds deze week last van hebben. Moeder maakt zich zorgen over hoe ze dit moet oplossen. Ook zou ze bijvoorbeeld graag nieuwe gordijnen willen omdat er scheuren in zitten. Moeder vertelt dat ze eindelijk opnieuw moesten beginnen toen ze hier kwamen. "We hadden wat spullen van de campingeigenaar meegekregen en wat gekocht bij de kringloop." Mick vertelt dat hij samen met zijn broertje op matrassen slaapt, een eigen bed hebben ze niet. Bij haar eerste bezoek aan het gezin trof de maatschappelijk werkster maar een stoel aan in de woonkamer, "ze schamen zich voor hun huis."

School

Mick gaat ontzettend graag naar school en hij vindt het heel erg dat dat door corona zo lang niet kon. Mick zit op een school voor speciaal onderwijs. Dat heeft te maken met zijn autisme en het feit dat hij extra duidelijkheid en structuur nodig heeft om tot leren te komen. Mick ging als kleuter al naar een medisch kleuterdagverblijf. Inmiddels wordt Mick iedere dag weer met het busje opgehaald en thuisgebracht, zijn school ligt op tien kilometer afstand van zijn huis.

Het gaat heel goed met Mick op school. Hij zit in groep drie: "Ik ben heel slim. Ik heb een hele lieve juf, omdat ik zelf ook lief doe, en ik ben ook heel snel. Ik vind het het leukste om bij gymmen tikkertje te doen." Hij is dol op z'n juf. Zij bevestigt: "Mick is een hele lieverd. Hij is een fijne leerling om in de klas te hebben. Hij is slim, hongerig naar leren en hij wil het heel graag goed doen. Hij houdt van duidelijkheid, en structuur, dat vindt hij heerlijk. Hij houdt van alleen spelen, en ook van individuele aandacht, maar hij kan ook goed met zijn klasgenootjes samen iets doen. Hij functioneert op niveau, maar dat kan omdat er maar vijftien leerlingen in de klas zitten. Mick is nooit ziek of afwezig en komt altijd vrolijk op school. Zijn broodtrommel is gevuld, en hij heeft genoeg fruit mee en drinken en is ook altijd goed aangekleed."

Mick kon volgens zijn leerkracht goed omgaan met een tegenslag, maar het valt haar op dat hij zich de laatste tijd, als iets tegenzit, hard huilend en boos terugtrekt in een hoek. Ze leert hem nu dat dat niet de oplossing is, dat hij in zo'n geval naar haar toe moet komen, dat hij om hulp moet leren vragen.

De leerkracht vertelt dat ze absoluut niet wist dat het gezin financieel zo slecht zat, tot moeder vroeg of ze wilde meewerken aan het interview. "De meeste leerlingen vertellen niet zoveel over thuis. Alleen bijvoorbeeld als ze bij McDonald's zijn geweest. Ik heb me dus niet gerealiseerd hoe Mick het thuis heeft en doordat ik het niet wist heb ik het ook niet gezien denk ik. Als leerkracht zou ik het wel eerder willen weten, omdat je dingen kan doen als je het weet. Onopvallend, bij boekjes opruimen die weg moeten bijvoorbeeld, dan kun je ze aan een kind meegeven." Het viel haar in december wel op hoe Mick reageerde op de Sinterklaascadeautjes: "Hij was zoooooo dankbaar, enthousiast en flonkerende ogen. Hij wordt zo blij van nieuwe dingen, meer dan dat ik dat bij andere klasgenootjes zie."

Zijn ouders waren niet bij de eerste ouderavond vertelt ze verder. "Ze zeiden 'we kunnen niet komen' maar ik weet niet wat de reden was. Als ik hun financiële situatie geweten had, had ik kunnen aanbieden bij hun te komen."

"Tijdens Corona hebben twee kinderen uit mijn klas een laptop moeten lenen van school omdat ze thuis geen computer of tablet hadden, Mick was er een van". De leerkracht is toen voor het eerst bij Mick thuis geweest, om de laptop te brengen. Moeder uitte meteen haar zorgen over het heel blijven van de laptop, bang dat Micks broertjes 'm stuk zouden kunnen maken.

Haar indruk van het gezin was "een heel open gezin, heel warm gevoel. De middelste heeft veel impact op het gezin volgens mij, die is heel aanwezig. De ouders deden dat wel goed, ze doen hun best zag ik. Alles gaat naar de kinderen. Moeder heeft niets, ik dacht koop eens een leuke jurk."

Normaal gesproken draagt Mick een bril, die heeft hij nodig om op het bord te kunnen kijken. De bril is stuk gegaan door z'n broertje. De reparatie zou 30 euro kosten "en dat gaat nu niet" zegt moeder. Mick moet dus nog een tijdje zonder bril naar school.

Gelukkig zijn

In het contact tussen Mick en zijn moeder is goed te zien dat hij haar nauwlettend in de gaten houdt, en dat hij meeluistert naar haar verhalen. Hij lijkt zo voortdurend te peilen hoe het met zijn moeder gaat.

Zijn antwoord op de vraag of hij zich wel eens zorgen maakt, is: "Ja over dat ik niet naar m'n vriendinnetje kan om te spelen. En dat ik praat in m'n slaap. Ik ben bang dat ik dan geheimen verklap. Ik ben ook wel eens bang dat mijn broertje mij gaat uitschakelen, maar gelukkig ben ik heel snel."

Mick wordt het meeste blij van "iets bouwen, zoals een clubhuis. Maar ik wil eerst dierenarts worden, omdat ik dan heel veel puppies kan zien." Hij is gek op dieren. Zijn moeder vertelt over de hond die ze sinds kort hebben. "Die kregen we van iemand die z'n huis uitgetrapt werd. Een hele lieve hond zeiden ze. Ik dacht dat is ook goed voor m'n man, wandelen met de hond. Maar hij valt de kinderen aan. Ik ben bang dat ie weg moet."

Hulpverlening

Het gezin van Mick leidt een geïsoleerd bestaan. Met name moeder is bezig orde op zaken te stellen, zonder op veel hulp uit haar omgeving te kunnen rekenen. Er is geen sociaal vangnet.

Pas sinds een half jaar heeft het gezin contact met maatschappelijk werk. Het heeft veel inzet van de maatschappelijk werkster gekost vóór Micks ouders haar toelieten. Er moest eerst een vertrouwensband worden opgebouwd. Het is voor het eerst dat er een professionele hulpverlener betrokken is bij het gezin. Tijdens de corona-lockdown is er nauwelijks contact mogelijk geweest, maar dat is nu weer opgestart en er wordt overlegd over een schuldsaneringstraject.

Op Micks school was de financiële situatie en de impact die dat heeft op zijn dagelijks leven niet bekend.

Omgaan met leven in armoede

Micks ouders leiden een onwaarschijnlijk stressvol leven: "Ik weet 100 procent zeker dat als ik m'n gezin niet had, had ik er al een eind aan gemaakt." Hoewel Mick aan anderen niet zo laat merken dat hij weet heeft van de geld- en andere problemen thuis, is hij er zich wel degelijk van bewust. Hij vergelijkt zijn situatie ook wel met die van andere kinderen, vertelt moeder: "Dat we geen geld hebben vindt hij niet leuk, dan zegt ie tegen me dat ik moet gaan werken. Soms als ik nee zeg omdat ik iets echt niet kan kopen voor hem, dan gaat hij huilen. Dan leg ik het uit, het kan nu niet, misschien later. Hij moet heel veel geduld hebben." Mick zegt hierover: "Ik vind dat niet leuk dat we geen geld hebben. Ik merk dat soms ook wel. Mijn broertje weet het ook, die is ook wel slim."

Micks ouders werken beiden niet. Zijn moeder is op haar 22ste 80-100% afgekeurd vanwege PTSS en een kapotte knie door een ongeluk. Micks vader heeft nooit een baan gehad, en hij krijgt geen uitkering omdat moeder al een uitkering heeft. Ze moeten rondkomen van 1700 euro, de vaste lasten zijn 1200-1300 euro en van de 400 euro die over blijft moeten ze leven. Er zijn ook schulden. De grootste schuld is tien jaar geleden ontstaan, toen de Belastingdienst een belastingteruggave van 1500 euro overmaakte. Achteraf bleek die teruggave onjuist, maar het geld was al uitgegeven.

Moeder vertelt dat door de verhuizing naar een andere gemeente vier jaar geleden, het schuldsaneringstraject waar ze in zat, beëindigd werd. Nu probeert ze er weer in te komen, met hulp van de maatschappelijk werkster. "Ik heb meer afbetalingen dan dat ik geld heb om eten te kopen. Net heb ik vakantiegeld gekregen, daar heb ik een beetje schulden mee afgelost."

Micks opa en oma springen soms bij, met kleine bedragen, maar zij hebben het ook niet breed en zaten tot voor kort zelf in een schuldsaneringstraject. Moeder is blij dat haar ouders pasgeleden een tweedehands auto hebben gekocht om hen te kunnen bezoeken.

"Mick weet voor negentig procent hoe het is. Ik zeg dan 'nee schat mama heeft er geen centjes ervoor'. Op de 20ste dan heb ik 400 euro, daarvan leg ik 50 euro apart om de extra dingetjes voor hun te doen, koek, snoepjes, chips. Als het buurjongetje aanbelt om naar de snoepwinkel op de hoek te gaan, daarvoor spaar ik de lege flessen, dan kunnen ze die inleveren voor wat geld."

Sinds een half jaar komen ze bij de Voedselbank. Dat scheelt veel zegt moeder. "Ik kijk op vrijdag wat er in zit, en dan kijk ik wat er nog nodig is, zo plan ik dat. Mijn kinderen weten: vier tot vijf keer in de week hebben we vlees, omdat het niet zeven keer betaalbaar is. Soms vragen ze waarom hebben we geen toetje? De ene keer is daar geld voor, de andere keer niet. In het begin had ik er heel veel moeite mee om dat ook zo tegen ze te zeggen, nu kan ik het wat loslaten,

het is niet anders. Alles is ook zo duur tegenwoordig. Zelfs een patatje bij de patatzaak zit er nu echt niet in." Maar ze loopt liever zelf met een gat in haar schoenen dan de kinderen. "De kinderen gaan voor ons."

Toekomstperspectief

"Mijn broertje wilt graag archeoloog worden, fossielen zoeken." Mick wil zelf later dierenarts worden. "Ik wou eerst kunstenaar worden, want ik kan heel goed tekenen." Op de vraag wat z'n moeder vroeger wilde worden zegt Mick: "Weet ik niet, ik ga het vragen" en hij loopt enthousiast naar z'n moeder toe. "Kapster", zegt moeder. Pappa "denkt vaak aan politie, want dan kan ie iedereen in de gevangenis stoppen die zich misdraagt", zegt Mick.

Micks ouders zijn vastbesloten het in de opvoeding anders te doen dan de mensen uit hun oude omgeving. "Mijn ouders hebben me niet beschermd. Dus ik laat mijn kinderen nergens waar ik niet zelf ben. Mijn eigen gezin, en voor de rest boeit me niemand meer."

Ze hoopt over een paar jaar uit de schulden te zijn, en dan een auto te kunnen kopen en dagjes weg te kunnen gaan met de kinderen, "dat we gewoon normaal kunnen leven, dat we niet elke euro hoeven omkeren."

3.4 Kimberly

Kimberley en haar gezin

Kimberly (11 jaar) zit in groep 6 van de basisschool. Ze heeft vooral haar vriendinnen erg gemist tijdens de corona-lockdown. Met haar moeder en halfzus Shalina van zestien zit ze op de bank in hun woonkamer, en vertellen ze over hun leven. Kimberly woont sinds haar geboorte in deze portiek-flat in een jaren vijftig arbeiderswijk met haar moeder en zus. Opa en oma wonen in de buurt, en ze gaat naar dezelfde basisschool als waar haar moeder vroeger heen ging.

Kimberly's moeder is een vrouw van begin dertig, geboren en getogen in de grote stad waar ze nu nog woont. Op haar achttiende werd ze ongepland zwanger van haar toenmalige vriend. Tijdens de zwangerschap werd hij agressief en begon hij moeder te mishandelen. Toen Shalina een paar maanden oud was heeft moeder aangifte gedaan bij de politie en de relatie verbroken. Shalina ziet haar vader zelden, met haar opa en oma heeft ze wel regelmatig contact.

Kimberly's vader is van Antilliaanse afkomst, maar haar ouders hebben nooit een relatie gehad en hij is nooit betrokken geweest bij de opvoeding. Kimberly "kent hem wel een beetje" zegt ze. Er is heel soms contact met de familie van vader en daar ziet ze hem dan af en toe.

Shalina is een stoere, sportieve, zelfbewuste puber. Ze heeft sinds een jaar een bijbaantje bij de supermarkt in de buurt. Ze zit nog op school en doet volgend jaar eindexamen vmbo-dienstverlening. "Ik wil bij defensie later, bij de marine. Ik ben niet zo van de make-up en zo."

Kimberly is wat steviger gebouwd dan haar zus en hoewel ze groot is komt ze jonger over dan ze is. Ze heeft een roze met bloemen bedrukte jurk aan en glimmende nieuwe sandalen. Dicht tegen haar moeder aangekropen vertelt ze over haar lievelingskleur, haar lievelingsspel op de computer, haar lievelingsknuffel en over de hamster die ze voor haar verjaardag heeft gekregen. Als het gesprek gaat over hun leefsituatie lijkt ze af te dwalen en laat ze haar moeder en zus het woord doen.

Voeding en gezondheid

Kimberly's moeder heeft een slechte gezondheid. Na jarenlange onderzoeken is de diagnose recent gesteld. Haar chronische ziekte belemmert haar in haar bewegingsvrijheid, ze heeft veel pijn in haar gewrichten, en haar armen en polsen moeten eigenlijk ondersteund worden door middel van braces. Ze is nog in afwachting van verdere behandeling maar dat ligt stil door de Coronacrisis. "Ik wil geen medicatie van de huisarts. Daar zit morfine in. Ik moet alert blijven voor mijn kinderen."

Op haar beurt maakt Kimberly zich zorgen over haar moeder: "Ik denk vaak aan dat ze ziek is en dood gaat."

Vrije tijd en ontspanning

Kimberly heeft alle zwemdiploma's tot en met zwemvaardigheidsdiploma Survival gehaald, ze is een echte waterrat. Ze zit ook op een koor. Nu is moeder bezig met de formulieren voor het aanvragen van paardrijlessen. Zo zorgt ze ervoor dat haar kinderen zoveel mogelijk de dingen kunnen doen die ze leuk vinden. Toen Shalina ooit via subsidie op honkbal mocht, en al na een paar

weken stopte omdat ze het niet leuk vond zei moeder "dat is niet oké, je hebt het vergoed gekregen, dus een ander zou er meer aan hebben gehad."

Met verjaardagsfeestjes houdt moeder al ruim van tevoren rekening, daarvoor legt ze alvast wat geld apart. "Kimberly heeft wel eens iemand op haar feestje gehad die geen cadeautje mee had, dat had ze gelukkig niet door. Ikzelf zou m'n kind niet laten gaan als ik geen geld had voor een cadeautje."

En het is vervelend als ouder als je je kinderen niet mee kunt nemen op vakantie, vindt moeder. "Dat hoeft niet heel lang of zo. Ik zou graag met hun een weekend naar een vakantiehuisje kunnen gaan. Met z'n drietjes. Nu gaan we alleen maar als iemand ons mee neemt, een dagje uit."

Wonen

Toen moeder zwanger was van Shalina kreeg ze door een administratieve fout van de woningbouwvereniging een appartement toegewezen, terwijl ze er officieel geen recht op had. Ze wonen nog steeds in hetzelfde portiek, twee verdiepingen lager, in een iets groter, recent door de woningbouw opgeknapt appartement.

De woning is netjes en met aandacht ingericht. Er is een grote tv, er zijn laptops en mobiele telefoons. De meeste spullen zijn afkomstig uit de weggeefhoek, of via-via of op marktplaats voor weinig gekocht. Dat geldt ook voor het aquarium met tropische vissen dat in een hoek van de kamer staat.

Moeder vertelt: "Deze twee banken heb ik net gekocht. Ik had een beetje spaargeld en kon ze voor 20 euro overnemen. Kijk die is hier een beetje doorgezakt, maar hij ziet er nog goed uit. Mijn vorige bank vond ik niet lekker zitten. Die heb ik aangeboden aan een vriendin die ik ken van de Voedselbank, omdat ik bij haar thuis heb gezien wat zij voor bank had. Zij staat onder bewind en heeft geen netwerk. Ik had ook kunnen proberen om de bank te verkopen, maar als ik iemand kan helpen dan help ik, ongeacht mijn situatie."

Direct achter het woonblok is een groen parkje met grasveld en bomen. Dat is hun uitzicht vanuit de woonkamer. Toch speelt Kimberly zelden buiten vertellen ze. Kimberly's moeder is niet blij met de buurt waarin ze wonen. "Voor de buitenstaander ziet het er kleurrijk en vriendelijk uit. Maar hiernaast woont een alcoholist, ik noem het een psychopaat, hij heeft al drie keer brand heeft gesticht in z'n huis. De woningbouwvereniging doet er niets aan. Op drie hoog is een Turkse vrouw die eens bebloed in het portiek stond en het had over dat haar kind een reïncarnatie is. Er staan soms drugsdealers voor de deur, schietpartijen op de kruising hiervoor, ruzies onderling, ballonzuigers, ouders die elkaar op school aanvallen. Ik ben niet bang uitgevallen en Shalina kan er ook tegen. Maar Kimberly niet, ik kan haar niet alleen thuislaten, ook niet heel even."

School

Kimberly vertelt over school: "Het allerleukste op school is kletsen met mijn vriendinnen en touwtjespringen met gym". Ze gaat graag naar school. Ze heeft wel moeite met leren en is al twee keer blijven zitten. Ze werkt langzaam en is erg onzeker over haar schoolprestaties. Krijgt ze iets terug van school met een rode streep dan is ze helemaal van streek.

Op school zijn ze volgens moeder niet op de hoogte van de lastige financiële situatie bij Kimberly thuis. Ze vindt dat dat de juf niet aangaat.

Gelukkig zijn

Mijn leven is "cool" antwoordt Kimberly op de vraag hoe haar leven is. Op de vraag wat het belangrijkste is in haar leven, zegt ze: "Op één: geld. Op twee: dieren, honden en een kat. En op drie: een mobiele telefoon en bellen."

Kimberly zou heel graag een hond willen, maar dat kan niet. "Weet je waarom niet Kimberly?" vraagt moeder. "Nee, niet omdat we hem dan moeten uitlaten, maar als ie een ongeluk krijgt en een poot breekt dan moet ie naar de dierendokter, en dat kost heel veel geld, dat kan ik niet bekostigen." In plaats daarvan heeft ze deze week een hele grote hondenknuffel gekregen, Kimberly laat hem trots zien, "voel eens wat zacht." Een extraatje, gekocht van het vakantiegeld, zegt moeder.

"Ondanks dat ik mijn problemen heb, kan ik als moeder zeggen dat ik mijn kinderen kan bieden wat ze nodig hebben. Ik kan ze geen dure dingen geven, dat is zo."

Hulpverlening

Kimberly krijgt ondersteuning bij het leren vanuit een lokale stichting. De sociaal werker van die stichting helpt waar mogelijk ook het gezin, vertelt moeder: "Ik kan altijd bij haar terecht. Zij kent ons al heel lang, van toen Shalina klein was. Ik zeg altijd 'Sorry dat ik je weer lastig val'. Ik heb haar altijd achter me liggen. Maar ik ben zo iemand, ik wil het altijd eerst zelf proberen, ik hou niet van hulp vragen."

De sociaal werkster beaamt dit: "Moeder is heel zelfstandig, mondig, en moedig. Ze maakt er het beste van. Ze is ook heel betrokken bij de buurt. Ze luistert naar problemen van anderen, ze weet heel goed de weg in het regelen van dingen, en ze durft hulp te vragen als het niet lukt."

Het is volgens haar een heel warm en liefdevol gezin waarin Kimberly opgroeit, "Daar heeft Kimberly geluk mee. Want ze is een heel onzeker meisje dat niet het achterste van haar tong laat zien."

Omgaan met leven in armoede

Het gezin leeft van een bijstandsuitkering. Tot een jaar geleden werkte moeder als vrijwilligster voor een meidenproject in de wijk. Dat werk deed ze met veel plezier, ze kreeg een kleine vergoeding en het fijne was dat ze haar dochters bij zich kon hebben als die uit school kwamen. Om gezondheidsredenen moest ze stoppen.

Moeder heeft sinds vijf jaar een schuld van 15.000 euro. Ze is een van de gedupeerden in de toeslagenaffaire. Het Kinderdagverblijf waar de kinderen zaten is failliet, en de gemeente claimt het geld terug. Moeder vertelt: "Dat was een harde klap. Als je zo'n hoge schuld hebt, wat heeft het leven dan voor nut?"

Ze is bezig met het aflossen van haar schuld. Dat lukt heel goed, zonder de schuldsanering in te gaan. Ze zegt het geluk te hebben dat ze een persoonlijke betalingsregeling heeft kunnen krijgen. "Anders heb je helemaal geen leven. Ik wilde dat niet, dan kun je helemaal niets. Drie jaar als gevangene leven. Ik heb net ook weer een kleine schuld afgelost met een deel van het vakantiegeld."

Iedereen in de familie weet van hun financiële situatie, en "als het echt moet" kunnen ze een beroep op hen doen, maar die hebben het ook allemaal niet breed.

Oma werkt als postbezorger. Opa is afgekeurd en zit in de WAO. Moeder's jongere broer heeft een Wajong-uitkering, zijn vrouw werkt in de Thuiszorg.

Tot voor kort gingen ze naar de Voedselbank, vertelt moeder. "Eerst wilde ik eigenlijk niet, ik schaamde me ervoor, er zijn veel roddelaars. Mijn vader is toen meegegaan, die zei dat ik het moest doen." Officieel mag iemand drie jaar gebruik maken van de Voedselbank, uit coulance is dat met een jaar verlengd, nu is het gestopt. "Ik kan er wel heen gaan maar dan moet ik in de rij wachten tot iedereen is geweest en als er dan nog over is dan kan ik dat krijgen. Dat doe ik niet."

Het gezin maakt dankbaar gebruik van de stadspas. Zo hadden ze lange tijd een abonnement voor de diertuin voor de helft van het geld. "Met die pas kan ik ook merkkleding kopen voor de kinderen," vertelt moeder. Of haar vriendinnen ook zo'n pas hebben weet Kimberly niet: "Daar praten we niet over."

Rondkomen van een uitkering is in Kimberly's omgeving eerder norm dan uitzondering. Dus de kinderen hebben ook niet echt vergelijkingsmateriaal constateert de sociaal werkster. In hun sociale netwerk zijn de situaties waarin de kinderen opgroeien vergelijkbaar.

"Een keer kwam Kimberly thuis en zei ze dat een meisje uit haar klas rare kleren aan had. Wij zijn zelf een gezin met minder, ik wil niet dat ze zoiets zegt over anderen," vertelt moeder.

Het is niet duidelijk in hoeverre Kimberly de financiële situatie van haar gezin begrijpt. Zowel Shalina als de sociaal werkster vermoeden dat Kimberly er geen benul van heeft. Terwijl er in het gezin openlijk over wordt gesproken.

Of spreekt Kimberly zich (onbewust) niet uit uit loyaliteit naar haar moeder: niet klagen en klein blijven? De sociaal werkster herinnert zich: "In april zou Kimberly haar verjaardag vieren, ik had voor hen acht kaartjes voor een uitje geregeld, maar dat ging door corona dus niet door. Kimberly had zich er zo op verheugd, dus dat was een klap. Dan klaagt ze niet. Ze incasseert de teleurstelling, cijfert zichzelf weg. Dat maakt haar waarschijnlijk kwetsbaarder dan haar oudere zus. Ze draagt zorg voor haar moeder."

Shalina heeft een beter netwerk dan haar zusje, die zit lekkerder in haar vel, en is *streetwise*, vertelt de sociaal werkster. Shalina vertelt: "Laatst had ik een hele discussie met mijn moeder. Ze vroeg of ik op weg naar huis een boodschap mee kon nemen, van de slager. Ik betaalde bij de slager maar wilde het geld niet terug van m'n moeder." Moeder antwoordt: "Ik ben trots dat je werkt, ik heb dan zoiets van je hoeft niet voor mij te werken, het is jouw geld."

De sociaal werkster typeert moeder's copingstrategie als veerkrachtig, flexibel, schouder eronder en voor zichzelf opkomen. "Ze heeft een sterk zelfbeeld en eigenwaarde. Ze neemt ook verantwoordelijkheid voor de situatie, en ze kan het van twee kanten bekijken." Ze ziet bij veel mensen vaak de tegenovergestelde copingstrategie, "dan zijn ze murw geslagen, en is er geen optimisme meer. En mensen schieten in de slachtofferrol."

"Ik ben een strijder omdat ik kinderen heb. Je haalt je kracht en motivatie uit je kinderen, zij zijn mijn stabiliteit," zegt moeder er zelf over. "En er zijn genoeg 'potjes'. Het is alleen lastig om eraan te komen, we zijn slecht op de hoogte van de mogelijkheden die er zijn in Nederland als je in armoede leeft."

Toekomstperspectief

Kimberly wilde vroeger juf worden, "maar nu niet meer (ze zucht) dan heb ik elke dag kinderen aan m'n hoofd. Ik wil in een restaurant werken, een frietzaak, maar ik kan geen Engels." Over vijf jaar, als ze net zo oud is als haar zus nu is, dan wil ze leren koken, en Engels leren.

"Ik ga later in Portugal wonen [daar is ze jaren geleden een keer op vakantie geweest met opa en oma], met een villa en een zwembad. Dan moet ik een baan hebben. Maar dat ga ik niet doen. Of toch wel..." "Hoe ga je anders aan centjes komen?" vraagt moeder. "Van de bank, met pinpas" antwoordt Kimberly. Op de vraag wie die centjes daarop zet, zegt ze "Vestia". Dat is de woningbouwvereniging.

Kimberly's moeder hoopt dat het hen over een paar jaar beter gaat dan nu. "Dat m'n gezondheid het ook toelaat dat ik kan werken. Dat ik schuldenvrij ben. Want met een uitkering leef je niet, je wordt geleefd."

3.5 Djana

Djana en haar gezin

Djana (9) woont samen met haar twee broers en haar beide ouders in een rijtjeshuis in kleine gemeente in het zuidwesten van Nederland. Ze is niet op haar mondje gevallen. Ze is spontaan, maakt grapjes en kan antwoord geven op moeilijke vragen.

Haar ene broertje is jonger dan zij, haar andere broer ouder. Die oudste broer heeft een andere moeder, maar Djana gaat net zo met hem om als met haar jongste broertje. Omdat hij om de week bij zijn biologische moeder is, delen ze het huis soms ook met zijn vieren. Dan appt Djana haar halfbroer dat ze hem mist en appt hij terug dat hij snel weer bij hen zal zijn.

Ook toen ze nog in het vorige huis woonden, waar de woonsituatie veel slechter was, deed Djana het goed op school. Ze geeft aan dat ze nooit echt aan de moeilijke thuissituatie dacht als ze op school was. Ze kon dat gewoon van zich afzetten. Het komt zelfs wel eens voor dat ze het oude huis mist, omdat ze toen nog bij haar vriendinnen in de buurt was. Naar eigen zeggen had Djana toen niet echt door dat haar thuissituatie er heel anders uitzag dan die van haar vriendinnetjes. Ze kon gewoon buiten spelen of bij hen thuis. "Bijzonder is dat hè, dat kinderen dat zo anders zien dan volwassenen," merkt de moeder van Djana op.

Djana's moeder heeft twee banen: doordeweeks in de thuiszorg en in het weekend bij een hotel. Ze heeft wel promotie gekregen: vanaf september zal ze een leidinggevende positie hebben bij de hotelketen. Haar man is zzp'er en ondernemer. "Hij kan álles!" zegt Djana, maar hij verdient nu bij als schilder. Dat biedt geen stabiel inkomen. Daarnaast probeert hij zijn eigen onderneming van de grond te krijgen, maar "daar moet je veel in investeren, en dat kan bijna niet als je weinig geld hebt". Haar twee inkomens zet Djana's moeder in om de schulden van het gezin af te betalen. Sinds ongeveer een halfjaar zitten ze in een traject bij schuldhulpverlening.

Vrije tijd en ontspanning

Djana's favoriete bezigheid is het bekijken van filmpjes op TikTok en YouTube, maar ze maakt wel eerst alle vervelende klusjes voor school af voordat ze daar "soms uren" aan besteedt. Knutselen en tekenen vindt ze ook leuk. Ze heeft een eigen kamer waar ze veel tijd doorbrengt, lekker alleen. "Ik vind het ook wel lekker om het druk te hebben," zegt Djana.

Een bezoekje aan haar oom en tante is vaak het enige wat erin zit in het weekend, áls de moeder van Djana er al tijd voor heeft. Ze zijn al jaren eigenlijk nooit op vakantie geweest. Dit jaar gaan ze naar een camping aan de andere kant van de provincie, dat voelt echt als een uitje voor iedereen. De ouders van Djana hebben al een tijdlang gezocht naar een camping waar de kosten laag blijven, deze kwam er als goedkoopste uit.

Wonen

In de gemeente waar Djana woont liggen de dorpen ver uit elkaar. Tussen elk dorp is het ongeveer een halfuur fietsen en volgens de moeder van Djana is het openbaar vervoer "belabberd". De verbindingen tussen de dorpen zijn beperkend voor het gezin, omdat de school van Djana en haar broers in een ander dorp ligt. Dat maakt de huidige woonsituatie voor Djana en haar broers lastig.

Liever had Djana in het dorp gewoond waar ze ook naar school gaat. Datzelfde geldt voor haar jongere broertje. Het is heel moeilijk om in het dorp waar ze nu wonen leeftijdsgenoten te vinden. Djana heeft alleen contact met het overbuurmeisje. Haar broertje heeft helemaal geen vrienden. Ook de moeder van Djana kent niemand in het dorp. Ze vinden het allemaal moeilijk om een ingang in het sociale leven in het dorp te vinden. Djana heeft in het dorp wel op dansles gezeten, maar dat vond ze helemaal niks. Djana's moeder wil echt iets waar ze het beste uit haar kinderen halen, dus haalde ze haar dochter snel weer van dansles. Er is ook wel een basisschool in het dorp waar ze wonen, maar die staat erom bekend dat het onderwijs niet goed is. Daar zou Djana al helemaal haar plek niet kunnen vinden, want ze heeft op school veel uitdaging nodig.

Er is in het dorp dus niets te doen waarin zij interesse hebben. Djana en haar broertje doen wel aan kickboksen, maar dat moet in het dorp verderop (niet eens hetzelfde dorp als waar ze naar school gaat, dat is wéér ergens anders). Daarom brengt Djana ook zoveel tijd thuis door, zeker tijdens de coronapandemie: in het dorp waar ze woont is niks en naar het dorp waar de school staat en haar vriendinnen zijn, rijden ze maar ongeveer twee keer per week. De moeder van Djana heeft door haar baan maar weinig tijd om vaak op en neer te rijden, en bovendien is de benzine op dit moment eigenlijk te duur voor het gezin. Ook haar vader is niet vaak thuis.

Met het dorp of het huis is verder niets mis, geven Djana en haar moeder aan. Het is er veilig en rustig. Djana en haar moeder vinden dat er weinig te beleven valt en dat een netwerk opbouwen lastig is. Djana kan buitenspelen als het overbuurmeisje er tijd voor heeft, er is een grasveldje achter het huis. In het huis hebben ze allemaal een eigen kamer en heeft Djana genoeg privacy. Als er iets mis is met het huis, zoals een lek, regelt de woningbouw dat snel voor hen. Maar volgens haar moeder moet Djana soms huilen omdat ze zich eenzaam voelt in het huidige dorp.

Maar het is beter dan drie jaar geleden. Toen woonde het gezin wél in het dorp waar de school staat, maar dat was echt een dieptepunt in hun leven. Ze huurden toen een particulier huis. De grote tuin trok hen in eerste instantie, dat leek hen leuk voor de kinderen. Maar naarmate de tijd vorderde bleek er van alles mis te zijn aan het huis. De huisbaas "weigerde daar iets aan te doen", waardoor Djana en haar gezin in erbarmelijke omstandigheden moesten leven. Er waren lekken (op een bepaald moment stonden er op zolder twaalf emmers om regenwater op te vangen), geen kamers (en "de muren waren te rot om er een scheidingswand bij te bouwen"), in de winter was het te koud en in de zomer was het te warm. Soms waren er geen gas, verwarming, water of elektriciteit. Op z'n langst heeft het gezin acht maanden zonder warm water en verwarming gezeten. Ze hadden toen overal in het huis kacheltes en kaarsen staan. Djana haalt een bijzonder pijnlijke herinnering op waarin haar kleine broertje huilend wakker werd in een wieg die vol stond met regenwater; daar denkt ze nog steeds wel eens aan terug. Soms verbaast dat haar: "De dingen die wij überhaupt allemaal meegemaakt hebben!"

De rechtszaak tegen de huisbaas kostte veel geld en duurde daarnaast ook erg lang doordat de ene advocaat stopte en de volgende het moest overnemen. In de tussentijd konden ze ook niet bij anderen intrekken, want zoveel contacten heeft het gezin niet buiten de eigen familie. De grootouders van Djana woonden bijvoorbeeld weer in een ander dorp, te ver van de school van de kinderen.

Ook daarvóór was de financiële situatie niet ideaal. "Soms maak je foute beslissingen in je leven, dan moet je het bekopen met zoiets," zegt de moeder van Djana daarover. Door alle problemen met de vorige woning was het niet meer te houden met de schulden. Daarvóór was er een periode dat Djana's beide ouders zonder werk zaten en dat zij liever kozen voor een bord vol eten

voor hun kinderen dan het afbetalen van de steeds groter wordende schulden. De gemeente bood volgens Djana's moeder maar heel weinig hulp toen de kosten van de rechtszaak daar ook nog eens bij kwamen. Ze had het gevoel dat ze in de kou stonden. Ze interpreteert dat als: "Als je in Nederland één ding niet kunt betalen, word je daar meteen voor gestraft." De huurwoning in het andere dorp was de enige uitweg, een "moetje", eigenlijk ook bijna een straf. "Je hebt geen keuze, je moet wel," zegt de moeder van Djana daarover. Maar hier is het gezin ook niet erg gelukkig. Djana zegt: "We wonen nu in een mooi huis, maar het staat gewoon op de verkeerde plek!"

School

Djana is een slim en gemotiveerd meisje. Ze zit al een paar jaar in de plusklas, al was daar ten tijde van het interview, door corona, een eind aan gekomen. In haar rapport staan bijna alleen maar achten en negens. Alle andere vakken vindt Djana eigenlijk leuk. Maar soms vergaat het haar zó gemakkelijk, dat het haar verveelt. Ze praat dan liever met vriendinnen

Het laagste cijfer op Djana's rapport is een zeven voor verkeer, maar voor Djana is dat vak niet echt relevant. Ze zegt dat ze nooit op de fiets zit. In de gemeente waar ze woont, reist het gezin tussen de dorpen met de auto. Recent heeft Djana's vader haar fiets opgeknapt, waardoor ze iets meer zelfstandigheid heeft. De kosten van het onderhoud kon het gezin zich niet veroorloven, dus moest Djana's vader eerst de tijd vinden om zélf aan de fiets te werken..

Thuis doet ze netjes haar huiswerk, liefst aan het begin van de dag. Soms staat ze daarvoor extra vroeg op. Moet ze op de computer huiswerk maken, dan kan dat op de Chromebook die ze van school in de leen heeft. Ze hebben thuis geen vaste computer, maar dat vormt door deze regeling van de school geen probleem.

Gelukkig zijn

Djana heeft niet zoveel nodig om zich te vermaken. Ze heeft niet alleen geleerd om zich over kleine tegenslagen heen te zetten, maar ook grote tegenslagen zoals de oude woonsituatie presenteert ze voor zichzelf en voor anderen als kleiner dan ze daadwerkelijk zijn. Voor haar was de oude woonsituatie "gewoon normaal" en juist het nieuwe huis is voor haar best luxueus. Een ander voorbeeld is de speelgoedvoorraad van Djana. Djana heeft naar eigen woorden "superveel speelgoed", haar twee lades zitten "bomvol". Djana's moeder zegt dat dat eigenlijk wel meevalt, er zitten vooral goedkope knutselspulletjes in. Djana geeft toch aan dat ze ruim voldoende heeft en niet echt meer nodig heeft.

Djana ziet naast de nadelen ook de voordelen van een vervelende situatie. Zo staat ze stil bij de luxe van hun nieuwe huurwoning, al is er weinig te beleven in de buurt. Ze zegt ook dat ze in haar huidige woonplaats weliswaar haar schoolvriendinnen mist, maar dat ze ook haar enige vriendin in het dorp erg zal missen. In ieder geval kan ze nu nog met die vriendin spelen.

In de winkel vraagt Djana vaak om nieuwe spulletjes, omdat ze soms vergeet dat er meestal geen geld is voor grote aankopen. Zegt haar moeder dan "nee", dan zegt ze tegen zichzelf: "Dan misschien maar een andere keer, bijvoorbeeld aan het begin van de maand of op mijn verjaardag." Daarmee maakt ze de situatie voor zichzelf draagbaar.

Met Djana gaat het eigenlijk heel goed. Ze is gezond, slaapt goed, functioneert sociaal en op school goed, en geeft haar leven een dikke tien. Ze ruziet wel eens met vriendinnen, maar dat gaat vaak "helemaal nergens over", die ruzietjes vormen geen structureel probleem. Het enige waar ze zich druk over maakt is dat ze haar vriendinnen mist als ze niet op school is. Dat gemis is door de coronacrisis nog meer geworden. Djana kan op zo'n moment niet haar gebruikelijke copingstrategie inzetten, namelijk zich bedenken dat het later wel een keer komt. Want zo makkelijk is het niet te verhuizen naar een dorp dichterbij. In plaats daarvan neemt Djana dan de tijd om uit te huilen en aan leuke dingen te denken. Dan huilt ze het vanzelf wel uit haar systeem en kan ze weer door.

Volgens haar moeder is Djana "altijd optimistisch, ik waardeer dat echt in haar". Dat optimisme vormt echt een steun voor Djana's moeder, dan heeft ze minder het gevoel dat ze haar dochter teleur moet stellen. Djana's moeder probeert haar dat optimisme bewust mee te geven. Alles komt wel goed, drukt ze haar kinderen op het hart. Op die manier gaat Djana's moeder zelf ook met hun financiële problemen om. Ze laat zich niet gek maken door doembeelden: "Ik heb m'n eigen beeld bij mijn leven, ik ben er echt honderd procent zeker van dat het bedrijf [van mijn vriend] gaat lopen en dat we er dan nog sneller uit zijn."

Djana heeft veel vriendinnen op school en meent dat "iedereen op school haar wel kent". Djana zegt dat ze vooral heel gelukkig wordt van haar vriendinnen; het is dus niet verrassend dat ze vooral droevig wordt van een gebrek aan sociale contacten in haar huidige woonplaats.

Hulpverlening

Sinds ongeveer een halfjaar zit het gezin in de schuldsanering. Dat maakt écht verschil uit voor Djana's moeder. Immers bieden haar salarissen stabiliteit aan het gezin; van het inkomen van haar partner kunnen ze niet echt op aan. Het kost moeder veel energie om alle afbetalingen op orde te krijgen, maar ze raakt er inmiddels wel aan gewend. Het is vooral frustrerend voor haar dat zij zich netjes aan alle afspraken met de gemeente houdt, terwijl de organisaties waar ze voor haar inkomen van afhankelijk is volgens haar niet doen. "Toen zij [bij de gemeente] mij zeiden dat ik een fulltime baan moest zoeken, had ik die bijna meteen gevonden!". Haar werkgevers zijn wel eens te laat met het overmaken van haar salaris.

Djana's moeder geeft aan dat ze voorheen van elke klopping op de deur bijna hartkloppingen kreeg: "daar had je weer een deurwaarder". Inmiddels is de emotionele toestand van haar moeder een stuk beter. "Wij samen kunnen het gewoon goed aan," zegt Djana's moeder trots, waarmee ze op haar gezin doelt. Behalve van de professional bij de schuldhulpverlening heeft ze nog nooit formele hulp gehad. Dat betekent dat het gezin bijna heel Djana's leven door schulden heen heeft moeten ploeteren. Ze wilden anderen daar niet mee lastigvallen. Djana's moeder vindt dat iedereen om hen heen zijn of haar eigen problemen heeft en dat hun problemen daar niet nog bij hoeven te komen. "Iedereen heeft zijn eigen leventje." Nu ze in een traject zitten, is de situatie binnen korte tijd erg verbeterd. Ze kan makkelijker met een professional over hun financiën praten dan met vrienden of familieleden, al was het wel even wennen in het begin. "Zij [de schuldhulpverlener] zit echt in onze zone," vertelt Djana's moeder. Bij de professional kan ze altijd terecht. Dat is echt een pak van haar hart. Al heeft ze in de praktijk maar weinig hulp hoeven te vragen; ze is heel zelfstandig in het opvolgen van de adviezen en verplichtingen die ze van de gemeente krijgt. Ook de professional bevestigt dat het heel goed gaat met het gezin en dat ze inmiddels geen vervolgspraken meer nodig acht.

In het verleden, maar nu ook af en toe, ziet Djana dat haar moeder het best moeilijk heeft met alle bonnetjes en rekeningen. Djana's moeder is volgens haar dan verdrietig, maar ook wel eens gefrustreerd. Ze vindt het zielig om haar moeder zo gestrest te zien en gaat dan bij haar moeder in de woonkamer zitten. Djana's moeder zegt: "Ik zou liever hebben dat de kinderen er niets van meekregen, maar soms lukt dat gewoon niet."

Nu redt het gezin het volgens de moeder van Djana financieel nét. Per dag hebben ze een budget van ongeveer tien euro om met z'n vijven van rond te komen. Als er geld over is, spaart ze dat liever op. Het gezin heeft inmiddels geleerd op welke dingen ze kunnen besparen. Dan kunnen ze dat eventueel besteden aan vrijetijdbesteding: eens in de paar jaar naar de Efteling, bijvoorbeeld. Djana zou graag naar Mallorca of Lanzarote op vakantie gaan. Maar het állerliefst zou ze graag zien dat haar ouders met elkaar konden trouwen, met een grootste bruiloft erbij.

Omgaan met leven in armoede

Er was een tijd dat Djana's moeder echt niks voor haar kinderen kon kopen. Nu moet ze nog altijd voorzichtig zijn met het uitgeven van geld aan speelgoed voor de kinderen. Djana weet dat ze soms geld tekort hebben, maar wil dat in haar enthousiasme soms vergeten als ze tegenover een tijdschriftenrek of knutselspullen staat die ze graag wil hebben. Het maakt Djana's moeder dan verdrietig om nee te moeten zeggen. Ze vindt het een pijnlijke gedachte dat de ouders van Djana's vriendinnen in eenzelfde situatie wel gewoon 'ja' kunnen zeggen. Djana is er wel aan gewend, zij maakt zich er niet zo druk over. "Mij maakt het dan niet echt veel uit," zegt ze. Volgens Djana's moeder zal ze het niet zo snel zeggen als ze teleurgesteld is.

Gaat er iets kapot, zoals Djana's fiets, dan komt het echt aan op de reparatievaardigheden van Djana's vader of vrienden van de familie. In de afgelopen jaren is de auto wel eens stuk gegaan, dan moet Djana's vader om de reparatie als gunst vragen bij een oude vriend van hem. Ook de oom en tante van Djana, aan haar vaders kant, zijn vaak een grote steun voor het gezin.

Toen ze nog in het vorige huis woonden, waar zich moesten schoonmaken in een grote teil met warm water, deed Djana het goed op school. Ze geeft aan dat ze nooit echt aan de moeilijke thuissituatie dacht als ze op school was. Ze kon dat gewoon van zich afzetten. Het komt zelfs wel eens voor dat ze het oude huis mist, omdat ze toen nog bij haar vriendinnen in de buurt was. Naar eigen zeggen had Djana toen niet echt door dat haar thuissituatie er heel anders uitzag dan die van haar vriendinnetjes. Ze kon gewoon buiten spelen of bij hen thuis. "Bijzonder is dat hè, dat kinderen dat zo anders zien dan volwassenen," merkt de moeder van Djana op.

Toekomstperspectief

Op de korte termijn wil Djana heel graag terug verhuizen naar het dorp waar haar school staat. Daar sluit Djana's moeder zich bij aan. Ze zouden graag een frisse nieuwe start, zonder schulden, maken: een eigen huis kopen, meer leuke dingen kunnen kopen en doen, "niet meer altijd hoeven uitzoeken wat de goedkoopste optie is".

Djana wil later iets met skeeleren of skaten doen. Ze wil bijvoorbeeld professioneel skeeleren. Maar als ze er écht lang over nadenkt, lijkt het haar ook leuk om een heel lieve juf te worden op de beste school van de wereld. Zo'n juf die er voor alle kinderen is. Over geld maakt ze zich in ieder geval niet druk: daar gaat ze naar eigen zeggen superveel van verdienen, zodat ze het perfecte huis voor het hele gezin kan kopen.

3.6 Olivia

Olivia en haar gezin

Volgens haar moeder is Olivia (8 jaar) ontzettend ondernemend, energierijk en zorgzaam. Over de driftbuien die Olivia zo nu en dan heeft, zegt haar moeder: "Die neem ik maar voor lief." Soms moet Olivia lang nadenken over haar antwoorden, die dan ineens heel snel en soms wat onverstaaanbaar uit haar komen. Ze wil ook haar stem nog wel eens verheffen en ineens heel hard lachen.

Olivia is duidelijk graag bij haar moeder, met wie ze heel hecht is. Daarnaast woont Olivia met haar oudere halfzus Nelly, de echtgenoot van haar moeder en haar opa in een huis in een kleine gemeente in de buurt van de Randstad. Ze hebben twee honden (een heel waakzaam blafhondje en een jonge boxer), twee konijnen (net nieuw) en ook meerdere katten. Olivia heeft ook twee stiefbroers, één ouder en één jonger, die af en toe op bezoek zijn. Haar biologische vader woont op ongeveer vijftien minuten afstand. Volgens de maatschappelijk werker verblijven Olivia en Nelly om de week bij hun vaders.

Olivia's moeder staat op goede voet met Olivia's biologische vader, maar heeft minder goed contact met de vader van Nelly - haar eerste echtgenoot. Negen jaar geleden mondde dat eerste huwelijk uit in een vechtscheiding met forse financiële consequenties. Omdat die eerste echtgenoot niet instemde met de verkoop van hun huis, werd dat met executie verkocht. Ook de rechtszaak tegen hem kostte veel geld en was emotioneel erg zwaar. Naar eigen zeggen heeft Olivia's moeder in die tijd "best een optater gehad". Olivia vindt het fijn dat haar moeder weer een man heeft bij wie ze terecht kan als ze verdrietig is. De maatschappelijk werker van het gezin vertelt dat Olivia's moeder en haar huidige partner in gemeenschap van goederen zijn getrouwd. "Hij had daarvoor ook wel een aantal schulden, maar niet zo torenhoog als die van haar."

Olivia's moeder zorgt er wel voor dat haar kinderen alles hebben wat ze nodig hebben, al moet het soms volstaan met tweedehands spullen, zoals kinderfietsen van de kringloopwinkel. Alleen als Olivia iets niet mag hebben, merkt ze dat er niet genoeg geld in huis is. Normaliter wordt ze hier, volgens haar moeder, niet mee geconfronteerd.

Voeding en gezondheid

De moeder van Olivia zorgt er voor dat haar dochters goed te eten krijgen, al kost dat vaak moeite. Naar de Voedselbank kan het gezin volgens de maatschappelijk werker niet, omdat hun leefgeld daar te hoog voor was, in ieder geval tot Olivia's moeder haar baan tijdens de coronacrisis verloor. Olivia zegt dat haar moeder niet alle spullen heeft die ze nodig heeft om te koken, zoals pannen. Volgens Olivia's moeder krijgt Olivia genoeg te eten, al vraagt ze wel heel vaak om snoep. Haar lievelingsmaaltijden zijn schnitzel en McDonald's, dat krijgt Olivia naar eigen zeggen vooral bij haar vader vaak te eten.

Olivia is volgens haar moeder gezond, ze hoeft nooit naar de dokter. Wel heeft ze een afwijking aan haar oog, net als haar moeder. Ook Nelly is erg gezond. Olivia's moeder zegt: "Daar mag je

mee geprezen zijn, zulke gezonde kinderen.” Olivia heeft wel gedragsproblemen als gevolg van ADHD. Olivia vindt het moeilijk om stil te zitten; ze springt, danst, rent heen en weer tussen de tuin en het huis en onderbreekt vaak gesprekken. Voortdurend probeert ze de aandacht van haar moeder te trekken door dingen te laten zien, zoals bijvoorbeeld trucjes op de trampoline. Ook gedraagt ze zich regelmatig theatera. Olivia zegt zelf dat ze het leuk vindt om “rare” dingen te doen, omdat ze dat grappig vindt. Zo lijkt ze zichzelf te vermaken. De maatschappelijk werker laat weten dat ze niet op de hoogte was van de gedragsproblemen van Olivia.

Olivia heeft volgens haar moeder ook woede-uitbarstingen. Die heeft ze vooral als ze haar zin niet krijgt, zegt Olivia zelf. Als ze geen snoep mag van haar moeder of als ze niet mag spelen met Nelly. Dat kan zó erg worden dat ze agressief wordt, bijvoorbeeld naar haar moeder. Moeder zegt: “Gisteren schopte ze me zo hard tegen mijn been dat ik er vandaag nog last van heb.”. Ook de ouders in de buurt hebben liever niet dat Olivia met hun kinderen speelt. Ze heeft in de buurt maar één vriendinnetje en datzelfde geldt voor het dorp van haar vader.

Vrije tijd en ontspanning

Olivia heeft een hele trits hobby’s. Ze houdt ervan om met de huisdieren en met haar poppen te spelen. Volgens haar moeder is ze ook dol op dansen en toneelstukjes spelen. Bij haar vader thuis speelt Olivia games op de PlayStation. Bij haar moeder thuis speelt ze vooral spelletjes op haar mobiel; dat is een oude die ze twee jaar geleden van haar moeder heeft gekregen. Er zit een grote barst in het scherm.

Olivia zou graag op boksen gaan. Dat lijkt haar moeder niet zo’n verstandig idee, “daar zouden de kinderen in de buurt niet blij mee zijn.” In plaats daarvan probeert ze te regelen dat haar dochter op dansles kan. Met de maatschappelijk werker gaat ze daar geld voor aanvragen bij Stichting Leergeld. Dat kan pas sinds afgelopen jaar, toen ze tot de WSNP is toegelaten. Daarvoor had ze officieel nog een te hoog inkomen, aal was haar netto inkomen door het aflossen van de schulden heel laag. De maatschappelijk werker heeft naar eigen zeggen ook wel eens een gift van de LINDA.foundation voor het gezin aangevraagd, maar daar mag je maar één keer aanspraak op maken.

Het gezin heeft veel huisdieren. De boxer is volgens Olivia nog maar een puppy, hij is net geadopteerd. Maar ook de konijnen zijn nieuw: zij waren een cadeau van Olivia’s ouders en opa. Volgens Olivia’s moeder heeft haar man zijn hengels moeten verkopen om zich Olivia’s konijnen te veroorloven, “maar dat is helemaal niet zielig, nu heb jij toch die konijnen?”

Op een vrije dag speelt Olivia buiten op straat en doet Olivia’s moeder schoonmaakwerk en kijkt ze series op Netflix (het abonnement is van haar vader). Alleen leuke dingen thuis passen binnen het budget. Ze gaan nooit op vakantie. Ook uitjes naar locaties dichtbij zitten er niet in: ze proberen op benzinekosten te besparen. Ze gebruiken alleen de auto om de kinderen naar hun andere gezinnen te brengen en om boodschappen te doen. Olivia’s moeder zegt: “Ik zou wel eens met ze weg willen, ergens naartoe, maar dat gaat nu gewoon niet.” Dat is pijnlijk, want ze kan zich nog herinneren dat zij in haar kindertijd op vakantie naar Duitsland kon gaan met haar ouders. Ze maakt al plannen om te gaan kamperen met een camper op een goedkope camping, als ze er financieel wat beter voor staan.

Olivia heeft twee vriendinnen: één in het dorp van haar moeder en één in het dorp van haar vader. In het dorp van haar moeder kan ze op het schoolplein spelen of op het speelveld daar tegenover. Naar het bos mag ze niet alleen toe van haar moeder. Van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat kan ze buiten spelen als ze daar zin in heeft. Naast haar twee vriendinnen, ouders en andere familieleden heeft Olivia geen andere sociale contacten.

Wonen

Omdat Olivia's moeder veel verschillende banen heeft gehad, heeft ze ook vaak moeten verhuizen. Nelly en Olivia gaan elke keer mee, al herinnert Olivia zich het laatste huis niet meer. Het gezin woont sinds vier jaar in een sociale huurwoning. Wanneer Olivia's moeder vertelt dat ze het huis huurt, roept Olivia uit: "Papa heeft net een huis gekocht!" Haar vader heeft het iets breder dan haar moeder; dat noemt ze een aantal keer.

Het gezin is heel blij met de woning. Het huis heeft drie slaapkamers. Af en toe is er een klein gebrek, maar dat is dan snel geregeld omdat het sociale huur is. Olivia had oorspronkelijk een eigen slaapkamer, maar inmiddels slaapt ze bij Nelly. "'s Nachts wilde ze nog wel eens aan de wandel gaan", zegt haar moeder, dus toen hebben ze gezamenlijk besloten om kamers te delen. Er is in het huis ook voldoende ruimte voor de halfbroers van Olivia. Het dorp waarin het gezin nu woont, is rustig en er wonen vriendelijke mensen. De school van Olivia is om de hoek; er is een bosje een enkele straat verderop. De maatschappelijk werker zegt: "Toen ik de eerste keer bij hen thuiskwam, stond ik echt te kijken of ik wel goed zat. Zulke mooie huizen!"

School

Op school is Olivia erg eenzaam. Daar wordt ze gepest omdat ze gedragsproblemen heeft. Ze vindt het moeilijk om zich te gedragen in de klas; ze maakt naar eigen zeggen bijvoorbeeld veel grapjes tijdens de les. Olivia vertelt daarover: "Dan zeggen ze: je grapjes bestaan niet, maak eens een grapje dat echt bestaat, doe niet zo lomp." Ze noemen haar ook Dikkie Dik en zeggen dat ze zich aanstelt als ze ziek is of ergens pijn heeft. Haar gedrag wordt niet goed begrepen door haar leeftijdsgenootjes.

Volgens haar moeder presteert Olivia op dit moment redelijk in de les, al is haar concentratievermogen af en toe ver te zoeken. Olivia zegt over haar schoolprestaties: "Als wensen zouden bestaan die direct uitkomen, zou ik wensen dat ik slimmer was." Olivia's moeder is te spreken over de juf die Olivia in het nieuwe schooljaar zal hebben. Zij is de directrice van de school en ze houdt wat meer controle. Olivia's moeder meent dat een strakke hand een goede invloed op Olivia zal hebben.

Gelukkig zijn

Het gelukkigst wordt Olivia van cadeautjes krijgen. Ze wil bijvoorbeeld heel graag kinderhakjes en snoepgoed. Daarvan krijgt ze er niet zo veel als haar vriendinnen, zegt ze. Die krijgen ook wel eens een cadeautje als beloning, maar Olivia krijgt alleen cadeautjes op haar verjaardag en met Sinterklaas. Olivia zegt dat er nog een heleboel dingen zijn die ze nog zou willen. Ze krijgt naar eigen zeggen meer van haar vader dan van haar moeder.

Op de vraag of het leuk is om Olivia te zijn, zegt Olivia: "Ja, wel een beetje." Ze vindt haar moeder én haar vader én haar opa én Nelly lief en kan bij hen terecht als ze verdrietig is, al doet ze

dat naar eigen zeggen niet vaak. Met andere volwassenen praat ze eigenlijk liever niet. Als ze verdrietig is, gaat ze op zoek naar een uitlaatklep, zoals springen op de trampoline. Pas dan kan ze zichzelf ervan overtuigen dat ze ook later wel cadeautjes zal krijgen, al vindt ze het moeilijk om daarop te wachten.

Ze vindt het een stuk moeilijker om om te gaan met haar woede en frustratie als iets niet mag. Ze zegt dat ze dan het beste andere dingen kan gaan doen, maar vaker nog "ga ik meestal doorzeuren". Bij haar vader mag ze de plantjes water geven als ze boos is, daar wordt ze rustig van. Het helpt ook om haar kamer op te ruimen, dingen die ze normaliter heel saai zou vinden.

Volgens haar moeder vindt Olivia het vooral moeilijk om de scheiding van haar ouders te accepteren. Olivia bevestigt dit niet hardop, maar het valt wel op dat ze vaak vergelijkingen maakt tussen de huidige man van haar moeder en haar biologische vader. Olivia's moeder zegt dat Olivia daar vaak over praat. "Ze heeft haar ongelukkige momenten, ik denk vooral wanneer ze haar vader mist, en dat zegt ze dan ook." Olivia zegt ook dat ze vaak verdrietig wordt van de gedachte dat haar ouders ooit dood zullen gaan. Dat vindt ze "het aller verschrikkelijkst". Haar moeder geeft aan dat ze wel merkt dat haar dochter over dat soort dingen inzit.

Hulpverlening

De moeder van Olivia maakt zich zorgen om Olivia's gedragsproblemen. Olivia krijgt daarom al langere tijd buitenshuis begeleiding van een organisatie die steun biedt aan gezinnen waarin een gezinslid aan psychosociale problematiek lijdt. Binnenkort komt er ook een maatschappelijk werker van de organisatie begeleiding aan huis bieden aan Olivia en haar ouders.

Olivia's moeder heeft in de afgelopen negen jaar veel te verduren gehad. De maatschappelijk werker van schuldhulpverlening is een enorme steun voor het gezin. Over haar zegt de moeder van Olivia: "Ik kan met mijn zorgen bij haar terecht. Ik weet dan wel dat het haar werk is, maar ze vangt me heel goed op." De maatschappelijk werker zegt dat ze het liefst langskomt als de kinderen er niet zijn, zodat ze vrijelijk over financiën kunnen praten. Dus ze is er meestal in de weken dat de meiden bij hun vaders wonen. Daarom komt haar naam Olivia niet bekend voor. Volgens de maatschappelijk werker "weten ze wel heel goed wat ze willen delen en wat ze voor zich houden", niet alleen richting de kinderen, maar ook richting professionals.

Sinds ongeveer een halfjaar zit de moeder van Olivia in de Wet schuldsanering natuurlijke personen (WSNP) en heeft ze hulp gekregen van de lokale welzijnsorganisatie. Contact met de maatschappelijk werker had ze daarvoor al, volgens de gegevens van de welzijnsorganisatie leerden ze elkaar kennen in 2016. De aanvraag van Olivia's moeder om toegelaten te worden tot de WSNP bleef maar liggen bij de kredietbank door wisselingen van personeel, toen verliep de aanvraag en stonden de schuldeisers weer bij het gezin aan de deur. Ook is het rijbewijs van Olivia's moeder in de tussentijd twee keer ingenomen geweest. De maatschappelijk werker spreekt van "heel lang stutten en steunen"; ze is bij het hele proces betrokken geweest en heeft actief achter alle partijen aangebeld: budgetbeheer, de kredietbank, etc. Voordat Olivia's moeder in de WSNP toegelaten werd, was er volgens de maatschappelijk werker echt sprake van "een financiële puinhoop". Het gezin heeft volgens haar echt grote stappen gemaakt in het terugbrengen van hun uitgaven.

Kort geleden heeft Olivia's moeder wel eens geprobeerd hulp te zoeken van een psycholoog, maar dat was niks voor haar. De maatschappelijk werker zegt dat ze Olivia's moeder probeert te

enthousiasmeren voor een assertiviteitstraining, volgens haar mag de vrouw “best wat assertiever zijn”. Olivia’s moeder zegt dat ze op haar kiezen bijt en doorgaat als ze ergens stress over heeft: “Een dagje huilen en dan weer ertegenaan, je hebt zelf twee jonge kinderen en daar moet je hard voor blijven.” Ze probeert positief te blijven en van kleine dingetjes te genieten. “Je moet ook wel optimistisch zijn: als je de hele dag bij de pakken neer gaat zitten kom je ook nergens.”

Omgaan met leven in armoede

Olivia’s moeder heeft in het verleden veel verschillende banen gehad. Haar laatste baan (van 38 uur per week) was in de industrie. Daar had ze het erg naar haar zin, maar helaas is ze door de coronacrisis zonder werk komen te zitten. Inmiddels is ze op zoek naar een nieuwe baan. Dat is moeilijk gebleken, want Olivia’s moeder heeft na de middelbare school geen vervolgopleiding afgemaakt. Ze moet dus bouwen op haar werkervaring. Dat maakt haar vaak de tweede keuze bij het solliciteren.

Tot ze weer een baan gevonden heeft, moet het gezin rondkomen van het leefgeld van de gemeente en de uitkering van Olivia’s opa (hij is arbeidsongeschikt verklaard). Volgens Olivia’s moeder is het leefgeld 120 euro per week. Die inkomens bij elkaar zijn nét genoeg om van rond te komen. Het is wachten tot de schulden afgelost zijn, nu staan dingen als de reparatie van een scheve schutting niet hoog op de ranglijst van prioriteiten. “Je kiest ervoor om je kind te eten te geven in plaats van energie te betalen, en zo is het allemaal opgelopen.”

Olivia roept uit: “Ik vind het nooit leuk als mama te weinig geld heeft; ik zou willen dat ze meer geld kreeg zodat ze spullen kon kopen die ze bij het eten nodig heeft en voor wat ze in haar tuin moet doen en dat als ze heel mooi wil zijn dat ze een nieuwe jurk kan kopen.” Ze merkt het wel als haar moeder zich zorgen maakt over financiën: dan gaat die in de tuin een sigaretje roken en heeft ze behoefte aan tijd voor zichzelf. Olivia kruipt dan tegen haar moeder aan of probeert haar af te leiden door haar uit te nodigen om samen iets te doen. Maar eigenlijk praat Olivia liever niet over geld. Ze gaapt om aan te geven dat ze het geen interessant onderwerp vindt en begint over haar huisdieren te vertellen.

Toekomstperspectief

In de toekomst wil Olivia meerdere banen hebben. Allereerst wil ze in de fabriek bij haar vader werken. Daarnaast wil ze ook wel stewardess worden of in de dierentuin werken. Het allerliefst wil ze met haar moeder samen bij de dierenarts werken. Duidelijk is dat ze in ieder geval graag bij haar ouders zou willen zijn.

3.7 Een beschouwing van de zes portretten

Sommige kinderen waren beter in staat om over hun situatie te praten dan anderen. Verschillende factoren kunnen hieraan ten grondslag liggen, zoals de leeftijd van de kinderen en de mate waarin ze zich bewust zijn van financiële problemen. Ook kan meespelen dat kinderen hun ouder(s) willen beschermen en zich daarom niet te veel willen uitspreken over de problemen. Denkbaar is verder dat een introvert karakter en mogelijke gevoelens van schaamte kinderen tegenhouden om vrijuit over armoede te spreken. Het gevolg is dat sommige portretten in sterkere mate bouwen op uitspraken van kinderen dan bij andere portretten. Ook verschilt de mate waarin het portret bouwt op perspectieven van ouder(s) en betrokken professionals. De reden is dat er grote verschillen bestaan in de mate waarin de professionals op de hoogte zijn van de situatie van het kind. Verschillen tussen ouders zijn er doordat sommige ouders extravert zijn en veel ervaringen en gevoelens delen, terwijl anderen meer een introvert karakter hebben en mogelijk voorzichtiger zijn vanuit een bepaald wantrouwen naar vreemden.

In deze beschouwing op de portretten destilleren we een aantal rode draden en noemenswaardige bevindingen. We beginnen daarbij met een beschrijving van de problematiek. Daarna laten we zien hoe de kinderen omgaan met de situatie. We sluiten af met enkele implicaties voor (een integraal) beleid.

3.7.1 Gedeelde problemen

In de verhalen zien we een aantal problemen en moeilijkheden terugkeren. Een belangrijke factor die het opgroeien in armoede voor kinderen bemoeilijkt, is de gezinssituatie. De zes gezinnen hebben allemaal te maken met schuldenproblematiek. De vader is veelal afwezig en niet of nauwelijks betrokken in de opvoeding. In een geval is de vader overleden. Daarnaast is er onder meer sprake van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, een beperkt sociaal netwerk en diverse andere sociale en psychische problemen. In de gezinnen zijn er veel zorgen en stress.

Voor de kinderen heeft het opgroeien in armoede verschillende implicaties. Op school ervaren de kinderen bijvoorbeeld diverse problemen, zoals concentratieproblemen en een slecht humeur als gevolg van slecht slapen en leerproblemen door onder meer onzekerheid. Een kind kan niet goed naar het schoolbord kijken, omdat er geen geld beschikbaar is om zijn kapotte bril te vervangen voor een nieuwe. Verschillende kinderen worden ook op school gepest vanwege de kleding die zij dragen, overgewicht of hun gedrag. Deze ervaringen doen de kinderen veel verdriet. In één geval vormden de pesterijen aanleiding om gesprekken te voeren tussen het gepeste kind en de schoolmaatschappelijk werker.

De huizen waar de kinderen in opgroeien zijn klein, slecht onderhouden en de inrichting is vaak beperkt. In een van de woonkamers staat er niet meer dan een stoel en in twee gezinnen slaapt de moeder op een (klein) matras in de woonkamer. Ook twee kinderen hebben zelf geen bed, maar slapen op een matras. Een bijkomend probleem is dat deze huizen vaak in buurten staan met de nodige sociale en veiligheidsproblematiek. Gesproken wordt over drugsproblemen, criminaliteit, (geluids)overlast. Een deel van de gesproken kinderen groeit daarmee op in onveilige buurten.

Voor een aantal kinderen blijken er in hun directe omgeving weinig vrienden te wonen – hetgeen gepaard gaat met gevoelens van eenzaamheid – en dat er weinig aanbod is voor de jeugd

om te ontspannen. Verder betekenen de financiële tekorten voor de kinderen dat het vieren van verjaardagen en op vakantie gaan verre van vanzelfsprekend zijn.

De coronacrisis heeft een negatieve invloed op de situatie van deze gezinnen. Hoewel het kopen van gezonde voeding voor de crisis al een uitdaging vormde, stelde de crisis hen voor extra uitdagingen. Tijdens de eerste lockdown waren goedkope producten eerder weg in de supermarkt, waardoor het voor de gezinnen nog moeilijker was om rond te komen. Ingewikkeld voor ouders is ook dat de kinderen meer aten doordat ze de hele dag thuis zaten. Sneller dan anders raken ze hierdoor door hun beschikbare budget heen. Verder is genoemd dat thuisonderwijs ingewikkeld kan zijn, doordat kinderen zich niet goed kunnen terugtrekken in een rustige ruimte om geconcentreerd te leren en ze niet direct terecht kunnen bij een leerkracht als ze hulp nodig hebben. Eén van de ouders is als gevolg van de coronacrisis haar baan kwijtgeraakt.

3.7.2 Omgaan met armoede

In de portretten zien we dat kinderen vooral actieve emotiegerichte copingstrategieën (zie ook hoofdstuk 2) hanteren door confronterende situaties te vermijden of actief te zoeken naar afleiding. De kinderen proberen op deze manier de psychische gevolgen van armoede te vermijden of te beperken. Opvallend is dat zij deze strategieën vooral inzetten om hun ouders te beschermen, voor hen te zorgen en hen zo min mogelijk extra (geld)zorgen en stress te bezorgen. De kinderen zijn over het algemeen heel zorgzaam naar hun ouders en bekommeren zich om hun welzijn en gezondheid. Sommige kinderen bieden ook sociale en emotionele steun, bijvoorbeeld door een ouder gezelschap te houden als er verdriet of zorgen zijn. Ze houden zo sterk rekening met hun ouder(s) dat ze zichzelf soms wegcijferen. Deze kinderen accepteren het geldtekort en proberen hun ouder(s) te ontzien door slechts in heel beperkte mate te vragen om producten of activiteiten die geld kosten en teleurstellingen hierover niet uit te spreken. Ook bieden de oudere kinderen praktische steun door te helpen in het huishouden en mee te denken hoe het beperkte budget goed besteed kan worden aan voedsel.

De kinderen willen hun ouders vooral geen extra verdriet bezorgen. Dat doen zij - naast de hierboven al genoemde copingstrategieën - door het eigen verdriet en de eigen zorgen met betrekking tot de armoede te verbergen. Ze proberen niet te veel stil te staan bij de negatieve gevolgen van het leven in armoede door te focussen op optimistische, hoopvolle en relativerende gedachten en ze hebben allen mooie dromen voor de toekomst. Ook wordt er soms afleiding gezocht door zich te storten op hobby's en door gezelligheid te creëren binnen het gezin.

Deze bewonderingswaardige veerkracht van de kinderen en hun pogingen om zich te focussen op positieve zaken neemt niet weg dat ze wel degelijk hun eigen verdriet hebben en op sommige momenten dat wel dergelijk uiten. Soms komt dit verdriet direct voort uit de beperkingen die het gebrek aan geld met zich meebrengen. In andere gevallen is er verdriet over andere aspecten in het leven, die meer indirect verband lijken te houden met de armoede, zoals zorgen om de gezondheid van hun ouder(s), gevoelens van eenzaamheid, gebrek aan vrienden en activiteiten in de buurt.

Kinderen passen daarmee dus ook zogenoemde passieve copingstrategieën (zie hoofdstuk 2) toe waarin zij gevoelens van verdriet, maar ook gevoelens van boosheid, onzekerheid, somberheid en bezorgdheid uiten. Bij een portret zagen we dat een kind agressie wil uitstralen in haar kleding uit zelfbescherming.

Actieve probleemgerichte copingstrategieën door actief te zoeken naar oplossingen voor het gebrek aan geld door bijvoorbeeld bij te verdienen, te sparen en geld te vragen voor verjaardagen werden weinig genoemd. Een van de kinderen noemde wel dat ze geld spaart. Ook bleken dit meisje en haar moeder heel creatief te zijn. Met heel weinig zijn ze in staat om kleding en eten te maken. Daarin zien we veel veerkracht. Die veerkracht zien we ook in andere gezinnen, waar de gezinsleden hechte relaties onderhouden, elkaar helpen en steunen en voor elkaar zorgen. Ouders krijgen zoals genoemd steun van hun kinderen, maar andersom is dat ook zo. Voor deze ouders staan hun kinderen op de eerste plaats. Net zoals hun kinderen cijferen zij zich ook weg.

3.7.3 Enkele implicaties voor (integraal) beleid

De portretten laten soms zien hoe verschillende problemen met elkaar verwezen zijn. Een voorbeeld is de geluidsoverlast die sommige kinderen in hun woonomgeving ervaren, waardoor zij geregeld slecht slapen. Dit werkt door in hun functioneren op school. Door vermoeidheid kunnen zij zich niet altijd even goed concentreren en is het ook niet eenvoudig om goedgehumeurd te blijven. Een ander voorbeeld is hoe de kleine woningen het moeilijk maken om thuis gefocust onderwijs te volgen aangezien kinderen zich niet terug kunnen trekken in een rustige, stille ruimte. Het leren vindt zoals een sociaal werker aangaf plaats in de woonkamer tussen allerlei stapels op de bank. Met de huidige coronacrisis, de lockdowns en de terugkerende opgave om thuis onderwijs te volgen is de urgentie van dit probleem alleen maar toegenomen. De verwevenheid van problemen maakt het belang van een integrale aanpak van armoede duidelijk zichtbaar.

In de verhalen zien we zowel knelpunten als good practices ten aanzien van de uitvoeringspraktijk. Zo zien we bij een gezin bijvoorbeeld hoe de sociaal werker in haar begeleiding zich niet beperkt tot onderwijsbegeleiding. Bewust schenkt ze ook aandacht aan belangrijke voorwaarden die van invloed zijn op leren, zoals het bieden van structuur in het gezin, het stimuleren van ouderbetrokkenheid, opvoeding en oog hebben voor ontspanning. De moeder geeft aan meer rust te ervaren dankzij de ondersteuning van de sociaal werker. En bij Vera weet de opgeleide ervaringsdeskundige het vertrouwen te winnen bij een moeder die zich doorgaans wantrouwend en voorzichtig opstelt naar de buitenwereld. Hierdoor is deze ervaringsdeskundige in staat om een luisterend oor, advies en praktische steun te bieden.

Niet elke professional is even goed op de hoogte van de problemen van het kind. Zo vertelt een leerkracht dat ze niet op de hoogte was van de financiële problemen van het gezin. Ze zou dit type informatie over kinderen graag in een vroegtijdig stadium willen weten zodat zij hierop kan anticiperen en rekening mee kan houden. In een ander geval weet een betrokken hulpverlener - die ondersteuning biedt aan de moeder - niet af van de problemen van het kind, terwijl een ander bureau ondersteuning biedt aan dit kind vanwege zijn gedragsproblemen. Dit lijkt te wijzen op een gebrek aan samenwerking.

Een laatste knelpunt komt bij een gezin aan het licht dat de moeder het ingewikkeld vindt om toegang te krijgen tot verschillende 'potjes' voor gezinnen in armoede. Ze geeft aan niet goed op de hoogte te zijn van de verschillende mogelijkheden.

Oplossingsrichtingen voor een integrale aanpak voor kinderen in armoede

In dit hoofdstuk schetsen we oplossingsrichtingen voor een integrale aanpak voor kinderen in armoede. Na een inleiding beschrijven we knelpunten voor integraal armoedebeleid voor kinderen (4.2), voorwaarden voor een adequaat armoedebeleid gericht op kinderen (4.3), maatregelen voor op het beperken van de negatieve gevolgen van armoede bij kinderen (4.4) en maatregelen voor het beperken van de kans op ernstige of langdurige armoede (4.5).

4.1 Inleiding: een kloof tussen ideaal en praktijk

In 2011 constateerden Van der Klein e.a. (2011) dat gemeenten de noodzaak van een integraal armoedebeleid onderkennen. Ondanks het draagvlak voor een koppeling van het armoedebeleid aan andere levensterreinen zoals zorg, welzijn, wonen, veiligheid en onderwijs concludeerde De Kinderombudsman in 2017 dat het armoedebeleid nog steeds niet voldoende integraal is (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Ook op basis van de door ons gevoerde gesprekken met kinderen constateren we dat kinderen en hun ouders niet altijd de hulp krijgen die nodig is. Dat roept de vraag op waarom er een kloof lijkt te bestaan tussen praktijk en ideaal? In dit slot hoofdstuk bekijken we welke knelpunten een integrale aanpak in de weg staan en welke mogelijke oplossingsrichtingen er zijn.

In het voorstel voor oplossingsrichtingen dat we presenteren, richten zich we ons tot verschillende stakeholders: uitvoerende professionals en hun organisaties, lokale samenwerkingsverbanden, lokale overheden en Rijksoverheid. Een succesvolle integrale aanpak vraagt om acties

op verschillende systeemniveaus (Joosse, e.a., 2018). De focus in de door ons voorgestelde oplossingsrichtingen ligt bij het Rijk en gemeenten, omdat deze overheden een landelijke en lokale regierol hebben bij de aanpak van kinderarmoede. De oplossingsrichtingen zijn gebaseerd op de perspectieven en kennis van experts uit praktijk, beleid en wetenschap die we hebben opgehaald in verschillende focusgroepen. Daarnaast putten we uit de interviews en de bestudeerde literatuur. In de literatuurverkenning hebben we zowel gebruik gemaakt van algemene literatuur over integraal beleid als literatuur die specifiek gaat over integrale aanpak van (kinderen in) armoede.

4.2 Knelpunten voor integraal beleid gericht op brede kansarmoede

Op basis van de literatuur en gesprekken met experts identificeren we diverse knelpunten voor integraal armoedebeleid. In deze paragraaf leggen we daarbij de focus op de knelpunten op systeemniveau. Bij de uitwerking van oplossingsrichtingen bespreken we ook meer praktische knelpunten.

4.2.1 Verkokering van oplossingen

We zien in de portretten van kinderen dat het leven in armoede een negatieve impact heeft op verschillende levensaspecten en -domeinen. In de ondersteuning van kinderen en gezinnen staat de verbinding daartussen echter niet altijd centraal. Professionals richten zich bijvoorbeeld op schuldhulpverlening, op de situatie op school, op het stimuleren van gebruik van voorzieningen, maar vaak niet op de onderlinge samenhang van problemen en op het verbeteren van de totale situatie voor het kind en het gezin. Ook uit onderzoek onder multiprobleemgezinnen weten we dat hulpverlening door de opdeling in wetten, taken en verantwoordelijkheden te veel gericht raakt op deelproblemen en individuele gezinsleden, in plaats van op de samenhang van problemen binnen het hele gezin (Joosse e.a., 2019). Uit de literatuur over belemmeringen voor integraal werken blijkt dat 'verkokering' hiervoor een belangrijke oorzaak is. Beleid en ondersteuning zijn georganiseerd rond verschillende wetten, regels en geldstromen en worden uitgevoerd door verschillende organisaties met verschillende belangen. Daardoor staat vaak niet het vraagstuk centraal, maar de bestaande oplossingen. Dat kan leiden tot dilemma's, bijvoorbeeld rond de verhouding tussen handhaving en hulpverlening (Panhuijzen, Verweij, Van Houten en Van Xanten, 2017). Als we bijvoorbeeld werk zien als de snelste route uit de armoede, accepteren we dan ook dat kinderen in armoede moeten leven als gemeenten de uitkering korten omdat de ouders hun plichten niet nakomen?

4.2.2 Nadruk op voorzieningen in plaats van ondersteuning thuis

In 2017 concludeerde De Kinderombudsman dat het armoedebeleid nog te weinig gericht is op de situatie thuis. Het kindgericht armoedebeleid en de voorzieningen in gemeenten beperken zich bovendien nog tot het verbeteren van het maatschappelijke leven van kinderen en jongeren en zijn weinig gericht op de thuissituatie. Deze constatering staat nog steeds, blijkt uit de portretten van kinderen in dit rapport. We zien dat de nadruk vaak ligt op het aanbieden van financiële en materiële ondersteuning en veel minder op het centraal stellen van de hulpvraag en behoeften van het kind en het gezin en op persoonlijke begeleiding van mensen.

4.2.3 Integraliteit krijgt vooral vorm binnen tijdelijke programma's en projecten

Op landelijk niveau lopen er voor de doelgroep veel verschillende, veelal tijdelijke programma's en projecten vanuit verschillende ministeries en andere organisaties. Enkele voorbeelden van programma's en projecten die (impliciet) raken aan brede kansarmoede zijn het Actieprogramma Kansrijke Start (o.a. ministerie van VWS), Programma Gelijke Kansen (o.a. ministerie van OCW), Actieplan brede schuldenaanpak (o.a. ministerie van SZW), Platform Scheiden zonder Schade (ministerie van J&V, VWS, VNG) en het Programma Sociaal Domein (o.a. ministerie van BZK, SZW, VWS, OCW, J&V, VNG). Het ontbreekt aan meer structurele middelen voor ondersteuning, hulpverlening en samenwerking. Dat kan zich vertalen in meer ruimte en een lagere caseload voor professionals en meer mogelijkheden voor maatwerk en persoonlijke dienstverlening aan gezinnen en kinderen.

4.3 Voorwaarden voor integraal armoedebeleid voor kinderen

Als eerste formuleren we vijf voorwaarden voor adequaat integraal armoedebeleid gericht op kinderen. Iedere voorwaarde begint met een korte aanbeveling die in de alinea's daaronder wordt onderbouwd en uitgewerkt.

4.3.1 Stel het kind centraal

Aanbeveling

Het is van belang dat het Rijk en gemeenten kinderen in het armoedebeleid centraal stellen en hulp bieden waar kinderen directe voordelen van ondervinden.

Een integrale aanpak van kinderarmoede impliceert dat kinderen centraal staan en dat er ingezet wordt op hulp waar kinderen directe voordelen van ondervinden. Denk aan het bieden van financiële educatie, coaching- en mentorprojecten voor kinderen en jongeren waarbij de mentor onder meer ondersteunt bij schoolwerk of studie, en projecten die de leefwereld van jongeren verrijken via bijvoorbeeld zomer- en of weekendscholen (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Integraal beleid houdt kortom in dat de jeugd ruimte en perspectief krijgt om in verschillende leefgebieden volwaardig mee te kunnen doen. Juist omdat ouders door financiële en andere problemen niet altijd in staat zijn om hun kinderen goed te ondersteunen, is er hulp en ondersteuning nodig om achterstanden van kinderen zo vroeg mogelijk te voorkomen of tegen te gaan en de leefwereld van kinderen te vergroten. Zo zijn de kansen van een kind los te koppelen van de financiële toestand van het gezin.

De complexiteit van armoede vraagt om een veel bredere, integrale aanpak met maatregelen gericht op alle levensgebieden waar kinderen en jongeren belemmerd worden in hun ontwikkeling. Wij doen daarom de aanbeveling aan Rijk en gemeenten om in samenspraak met partijen in het veld een integraal armoedebeleid te ontwikkelen, zodat armoedeproblematiek van kinderen en jongeren op alle leefgebieden wordt bestreden en sociale inclusie en participatie gestimuleerd worden. De uitwerking van dit integrale beleid volgt in paragraaf 4.3.4 en verder.

4.3.2 Zorg voor toereikende middelen

Aanbeveling

Adequaat kinderarmoedebeleid vraagt om structurele investeringen in personele capaciteit, expertise en voorzieningen. Het Rijk is aan zet om te zorgen voor toereikende middelen voor gemeenten om integraal beleid te kunnen voeren.

De geïnterviewde experts wijzen erop dat er onvoldoende menskracht is bij organisaties die werken voor gezinnen, met overbelasting en tekortschietende dienstverlening tot gevolg. Hulpverleners worden bovendien belemmerd door bureaucratische regels, procedures, protocollen en een hoge caseload. Verderop zullen we betogen dat gemeenten vaker outreachend kunnen werken en vaker aan persoonlijke, integrale ondersteuning aan gezinnen kunnen bieden. Dat slaagt alleen als gemeenten daarvoor ook voldoende middelen hebben, niet alleen financiële middelen, maar ook expertise en personele capaciteit. Idealiter is er in iedere gemeente voldoende budget om professionals meerdere keren per jaar gesprekken te laten voeren met gezinnen met een laag inkomen.

4.3.3 Betrek kinderen bij armoedebeleid

Aanbeveling

Rijk en gemeenten kunnen kinderen in veel sterkere mate betrekken bij het armoedebeleid door overlegstructuren te ontwikkelen waarin kinderen kunnen participeren.

Naast het stimuleren van participatie in diverse maatschappelijke leefgebieden, is het ook belangrijk om kinderen en jongeren te betrekken bij beleidsvorming. Een expert noemt dat er voornamelijk de nodige terughoudendheid bestaat bij instanties om met kinderen in gesprek te gaan. Ze worden nog te vaak overgeslagen als gevolg van een gebrek aan kennis over de meerwaarde van hun mening. Jonge kinderen kunnen vaak heel goed vertellen wat ze nodig hebben. Ook in de literatuur wordt opgemerkt dat kinderen weinig betrokken worden bij beleidsontwikkeling (Steketee, e.a., 2013; Wiersma & Van der Kooi, 2017). Soms ontbreekt een visie hierop. Gemeenten vinden het ook ingewikkeld.

Beleidsparticipatie heeft geen eenduidige betekenis, maar kan verschillende vormen aannemen. Er wordt bijvoorbeeld onderscheid gemaakt tussen meedenken, meedoen en meebeslissen (Jacobs, 2005). Gemeenten zouden meer gebruik moeten maken van de ideeën van kinderen en jongeren die in armoede leven, omdat jeugdparticipatie goed is voor hun ontwikkeling en omdat inspraak de kwaliteit van voorzieningen en diensten kan verhogen (Mak en Van Bommel, 2014). Door kennis te nemen van hun problemen, wensen en behoeften, kunnen gemeenten hier beter op aansluiten. Bovendien hebben kinderen recht op het geven van hun mening en op meebeslissen over hun leefomgeving, aangezien Nederland zich geëngageerd heeft aan het Verdrag voor de Rechten van het Kind. Overheden hebben de taak om kinderen in staat te stellen dit recht ook daadwerkelijk te kunnen uitoefenen.

Mak en Van Bommel (2014) onderscheiden vijf niveaus van kinderp participatie:

1. Kinderen en jongeren informeren over belangrijke thema's;
2. Kinderen en jongeren raadplegen over zaken die hen aangaan;
3. In dialoog gaan met kinderen en jongeren en met ze in contact komen;

4. Kinderen en jongeren inspraak geven;
5. Jongeren en kinderen stimuleren om eigen initiatieven te ontplooien en ongevraagd advies te geven.

Wiersma & Van der Kooi (2017) doen de aanbeveling om een landelijk platform op te richten voor kinderen en jongeren die opgroeien in armoede. Dit platform kan overheden op structurele basis adviseren over passend beleid.

Ook in de zorg en hulpverlening kunnen positieve resultaten geboekt worden als kinderen (en ouders) mogen participeren in overleg, planvorming en uitvoering (Verheijden & Lange, 2016). Experts pleiten ervoor om kinderen rechten te geven om zelfstandig toegang te verkrijgen tot bepaalde voorzieningen en ondersteuningsmogelijkheden.

4.3.4 Voer regie op het armoedebeleid voor kinderen

Aanbeveling

Er is meer regie vanuit Rijk en gemeenten nodig om kinderen en hun hulpbehoeften centraal te stellen. De aanbevelingen van de Studiegroep Interbestuurlijke en Financiële Verhoudingen kunnen aangegrepen worden om tot een gezamenlijke aanpak te komen waarbij vanuit 'de bedoeling' wordt gewerkt.

Experts noemen dat er veel meer dan nu samengewerkt moet worden. Een verbeterde samenwerking kan onder meer leiden tot een beter begrip van de doelgroep, meer vertrouwen en onderlinge hulp tussen professionals, minder uitval, meer continuïteit, een verbetering van de coördinatie, efficiëntie en effectiviteit, een afname van de kosten en een creatievere manier van probleemoplossing (Verheijden & Lange, 2016). Ondanks deze voordelen is samenwerking in de praktijk niet vanzelfsprekend (Van der Klein, e.a., 2011; Van Hattum & Van Hal, 2015). Een expert stelt dat er zelfs binnen samenwerkingsverbanden overlap in diensten bestaat.

Knelpunten in de samenwerking doen zich niet alleen voor tussen uitvoerende organisaties. Ook op politiek en beleidsniveau is integraal werken en samenwerking vaak weerbarstiger dan het streven. En het geldt zowel voor de interne organisatie (vgl. Van der Klein, e.a., 2011) als voor de samenwerking tussen overheid en uitvoerende organisaties, in het bijzonder geldt dit voor de samenwerking met onderwijs (vgl. Wiersma & Van der Kooi, 2017). Ook zijn partijen niet altijd goed op de hoogte van het lokale aanbod van diverse organisaties en wordt er onvoldoende naar elkaar doorverwezen (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Een expert noemt de privacywetgeving beperkend, omdat dit het delen van informatie bemoeilijkt.

Om de samenwerking te verbeteren dient het Rijk beter regie te voeren over het aanbod en de werkwijze van partijen. In het rapport 'Als één overheid slagvaardig de toekomst tegemoet!' van de studiegroep Interbestuurlijke en Financiële Verhoudingen staan aanbevelingen voor het werken als één overheid aan grote opgaven zoals armoedebestrijding (Studiegroep Interbestuurlijke en Financiële Verhoudingen, 2020). Belangrijk is niet uit te gaan van wettelijk kaders en van afbakening van verantwoordelijkheden en rollen, maar van de maatschappelijke opgave en van de partijen die daarbij willen meewerken. Ook bij het kabinetsbrede maatregelenpakket om kinderarmoede een halt toe te roepen, staan de (maatschappelijke) ambities centraal. De vijf hoofdaanbevelingen van de Studiegroep luiden:

1. Gezamenlijk en richtinggevend visie en doelen formuleren (Wat?)
2. Tijdig alle relevante partijen aan tafel (Wie?)
3. Regie organiseren – de handelingsverlegenheid doorbreken en de binding versterken (Wie doet wat?)
4. De instrumentenkoffer uitbreiden (Waarmee?)
5. Innovaties in de financiële verhoudingen (Waarmee?)

Gemeenten kunnen beter regie voeren over het aanbod en de werkwijze van lokale partijen. Dat vinden gemeenteambtenaren zelf ook (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Een heldere regierol vraagt om een duidelijke gemeentelijke visie, beleidskaders en randvoorwaarden en een bepaalde aansturing via bijvoorbeeld een ketenmanager of aanjager om de samenwerking te stimuleren en ondersteunen (Inspectie SZW, 2016; Oude Vrielink, e.a., 2013).

Uitgaande van de regierol van gemeenten is het noodzakelijk dat zij eerst de interne samenwerking goed organiseren. Het gaat dan om minder verkokering en fragmentatie en meer samenwerking in de beleidsvoering tussen beleidsdomeinen als werk en inkomen, jeugd, onderwijs, sport en cultuur, fysieke leefomgeving en gezondheid. Het vraagt ook om een andere mentaliteit van ambtenaren, namelijk meer tijd nemen om naar collega's van andere afdelingen te luisteren, meer respect voor elkaars werk en breder te kijken dan de eigen afdeling. Zodra dat op orde is, kunnen gemeenten de samenwerking met lokale partijen beter aansturen (Van der Klein, e.a., 2011; Wiersma & Van der Kooi, 2017). Vervolgens kunnen hulpverleners samenwerking aangaan met informele netwerken, zoals familie, vrienden, buurtgenoten, bezoekers van kerk en moskee die het gezin op de langere termijn kunnen helpen (Joosse, e.a., 2019).

In de literatuur is er in het bijzonder aandacht voor het belang van een verbetering in de samenwerking tussen gemeenten en scholen. Er is nog een wereld te winnen als het gaat om het herkennen, doorverwijzen en ondersteunen van kinderen in armoede en het wegnemen van financiële obstakels voor ouders. Er is ook uitvoerig beschreven wat scholen kunnen betekenen in de aanpak van armoede (Lusse & Kassenberg, 2020; Wiersma & Van der Kooi, 2017).

In de samenwerking tussen uitvoerende organisaties is een duidelijke verdeling van taken en verantwoordelijkheden (Inspectie SZW, 2014) en een attitude gericht op samenwerking belangrijk (Van Hattum & Van Hal, 2015; Verheijden & Lange, 2016). Dit laatste heeft betrekking op aspecten als een open houding, betrokkenheid, in elkaar investeren, elkaars werkwijze leren kennen, bereidheid om te helpen, de ander waarderen en assertiviteit.

4.3.5 Investeer in deskundigheidsbevordering en in personele capaciteit

Aanbeveling

Rijk, gemeenten en koepelorganisaties kunnen meer investeren in deskundigheidsbevordering van professionals en ervaringsdeskundigen die in contact staan met gezinnen in een armoedesituatie. Het is cruciaal dat professionals de gespreks- en relationele vaardigheden hebben om het vertrouwen te winnen van gezinnen.

Volgens de experts is er onder politici, beleidsambtenaren én uitvoerende professionals een gebrek aan kennis over armoede. Om deze reden pleiten zij voor meer educatie over de betekenis die (kans)armoede heeft voor gezinnen. Naast kennis is er naar inschatting van de experts ook

een professionaliseringsslag nodig ten aanzien van signalerings- en gespreksvaardigheden. Genoemd wordt dat onderwijspersoneel weliswaar de noodzaak inziet van signalering en doorverwijzing, maar niet goed weten hoe ze armoede bespreekbaar kunnen maken.

Voor hulpverleners is het belangrijk om bij deskundigheidsbevordering in te zetten op professionalisering in de bejegening. Het gaat dan om houdingsaspecten en vaardigheden als empathie, geen veroordelende opstelling en tijd nemen voor relatieopbouw (De Vries, 2007; Engbersen & Omlo, 2020). In de relatie zijn betrokkenheid, gelijkwaardigheid, verbinding, wederkerigheid, zelfstandigheid en zelfbeschikking van belang (Van Regenmortel, 2007; Hoitink & Spierts, 2017). Overigens noemden de experts ook veelvuldig het belang van dergelijke relationele vaardigheden om het vertrouwen te winnen van gezinnen.

In de praktijk zijn dergelijke kenmerken in hulpverleningsrelaties nog niet altijd vanzelfsprekend. Bihari-Elahi (2019) geeft aan dat mensen in armoede zich in hun waardigheid aangetast voelen in hulpverleningsrelaties en dit als vernederend ervaren. Ze ervaren dat hun onafhankelijkheid wordt ondermijnd en dat ze benaderd worden als minder, dom en onbetrouwbaar. Mensen in armoede hekelen dat ze verantwoording moeten afleggen en van het kastje naar de muur worden gestuurd. Ook vinden ze dat er te weinig naar hun verhaal wordt geluisterd. Bihari-Elahi (2019) concludeert dat hulpverleners zich niet bewust zijn van hoe hun cliënten het contact ervaren, maar ze hebben soms last van het gevoel dat ze "controles" uitvoeren. Verder wordt gesteld dat hulpverleners belemmerd worden door bureaucratische regels, procedures, protocollen en een hoge caseload.

Een ander cruciaal thema dat onderdeel uit zou kunnen maken van training is kennisoverdracht over integraal werken. Integraal werken vraagt bijvoorbeeld om kennis van nieuwe wetgeving, nieuwe doelgroepen waar ze mee in aanraking komen, breed overzicht hebben van voorzieningen en diensten en kunnen werken als generalist (Inspectie SZW, 2016; Oude Vrielink, e.a., 2014).

4.3.6 Organiseer een lerende context

Aanbeveling

Rijk en gemeenten moeten een lerende context organiseren met evaluatie van het armoedebeleid en het continu verbeteren van de werkwijze van professionals.

Om armoede te voorkomen en evidence based beleid te ontwikkelen, is een lerende context volgens de experts nodig. Initiatieven kunnen in de beleving werken, maar hebben mogelijk geen duurzame invloed op kinderen en hun omgeving. Er is veel aanbod, maar vaak is vooralsnog onduidelijk wat de effecten hiervan zijn omdat er te weinig evaluatiestudies plaatsvinden. Alleen al omdat goedbedoelde aanpakken soms geen effect hebben of zelfs contraproductief kunnen uitpakken, blijven evaluaties cruciaal. Naast zicht op de vraag of, hoe en waarom interventies al dan niet effectief zijn, kan onderzoek ook een signalerende rol spelen in het identificeren van bijvoorbeeld nieuwe groepen die in de armoede en schuldenproblematiek terechtkomen. Voorbeeld hiervan zijn zzp'ers en kleine ondernemers als gevolg van de coronacrisis (Kromhout, e.a., 2021). Belangrijk is ook dat professionals de gelegenheid krijgen om te leren en verbeteren.

4.4 Beperken van de kans op ernstige of langdurige armoede

De tweede categorie aanbevelingen gaat over het beperken van de kans op ernstige of langdurige armoede bij kinderen.

4.4.1 Neem maatregelen gericht op bestaanszekerheid, werkgelegenheid en onderwijsachterstanden

Aanbeveling

De kans op armoede is te verkleinen met Rijksbeleid gericht op inkomensondersteuning voor kinderen, verhoging van de bijstandsnorm, vergroten van werkgelegenheid en verminderen van onderwijsachterstanden.

De experts merken op dat veel beleidsaandacht uitgaat naar het verzachten van de negatieve gevolgen van armoede. Het daadwerkelijk verminderen van armoede en het wegnemen van de oorzaken hiervan krijgt volgens de experts niet de aandacht die het verdient. Uiteindelijk is preventie belangrijker. Op deze manier kan intergenerationele armoede doorbroken worden. De experts zoeken de oplossing in structurele beleidsmaatregelen van de Rijksoverheid waarin onder meer aandacht is voor inkomensondersteuning, het vergroten van de werkgelegenheid, investeren in onderwijs, buurten en huisvesting. Ten aanzien van stabiele woonruimtes stelt De Kinderombudsman dat huisuitzettingen van gezinnen met kinderen voorkomen dienen te worden en bij daadwerkelijke uitzettingen er snel geschikte woonruimte voor in de plaats komt (Wiersma & Van der Kooi, 2017).

Dit zijn uiteindelijk politieke afwegingen, maar voor het onderbouwen van beleidskeuzes kan een recente studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Planbureau (CPB) aanknopingspunten bieden. Zo hebben de planbureaus verschillende beleidsopties geanalyseerd op de vraag in hoeverre ze armoede kunnen verminderen. Net als de experts stellen de planbureaus dat gemeenten zelf beperkt zijn in het terugdringen van armoede. Grote herverdelingsoperaties zijn voorbehouden aan de Rijksoverheid. Gemeenten zijn beperkt tot het verrichten van kleinere inkomensoverdrachten, die overigens wel verschil kunnen maken voor mensen in armoede. Het kan gezinnen helpen om net rond te komen en sociale participatie stimuleren. Armoede wegnemen bij mensen die in diepe armoede leven is voor gemeenten niet reëel. Hierdoor leeft ook bij gemeenten zelf vaak het gevoel dat ze alleen de gevolgen van armoede kunnen afzwakken (Olsthoorn, e.a., 2020).

Olsthoorn e.a. (2020) laten zien dat maatregelen gericht op inkomensondersteuning en het vergroten van de werkgelegenheid positief kunnen uitpakken, maar dat er ook grenzen zijn. Dat kan volgens de auteurs aanleiding zijn om deze twee strategieën te combineren. De onderzoekers hebben ook specifieke aandacht voor maatregelen die de positie van (jonge) kinderen (op langere termijn) kunnen verbeteren. Zo noemen zij dat het bestrijden van onderwijsachterstanden de latere kansen van kinderen op de arbeidsmarkt verruimt en daarmee het risico op armoede op latere leeftijd vermindert. Van belang in dit verband is ook het investeren in schoolverlaters door langer doorleren te stimuleren, eventueel gecombineerd met stages en vrijwilligerswerk. Gelet op de huidige coronacrisis is preventie van langdurige werkloosheid extra urgent geworden, met name voor mensen met een zwakkere arbeidsmarktpositie.

Beleidsopties die de armoede doen afnemen onder kinderen zijn onder meer het verhogen van de kinderbijslag en verhogen van het kindgebonden budget bij een derde kind en bij alleenstaande ouders (Olsthoorn, e.a., 2020). Wel is een hogere kinderbijslag onder meer minder complex en goedkoper in de uitvoering. Verder zijn er aanwijzingen dat voorschoolse educatie achterstanden bij kinderen in armoede kan voorkomen of verminderen waardoor zij op latere leeftijd hogere inkomens kunnen verwerven (CPB, 2016; Heckman, 2020a; Olsthoorn, e.a., 2020). Voorschoolse opvang en educatie vergroot de kans op een succesvolle schoolloopbaan, een goede gezondheid en een stabiele positie op de arbeidsmarkt. Vroege investeringen in kinderen via voorschoolse educatie is kortom een geschikte aanpak om kansengelijkheid te bevorderen (vgl. Engbersen & Omlo, 2020; Heckman, e.a. 2020b; SER, 2016; Slot & Leseman, 2019).

Olsthoorn e.a. (2020) wijzen eveneens op het belang van extra inzet op taal-, lees- en rekenvaardigheden, aangezien kinderen die opgroeien in armoede op deze vlakken vaker achterstanden oplopen. Aanpakken die deze achterstanden verkleinen, verzachten niet alleen de negatieve gevolgen van armoede voor deze kinderen, maar vergroten ook de kansen om op latere leeftijd niet in armoede te leven. Ondersteuning heeft het meeste resultaat als deze op (zeer) jonge leeftijd plaatsvindt en als ouders betrokken worden in de aanpak. Tot slot noemen Olsthoorn en collega's extra inzet op het verbeteren van de geestelijke gezondheid en gedrag van kinderen een geschikte beleids optie, omdat bekend is dat kinderen in armoede grotere risico's lopen op problemen met de geestelijke gezondheid en gedragsproblematiek. Het opgroeien in armoede en de aanhoudende stress die dit kan opleveren voor kinderen heeft een negatief effect op de hersenontwikkeling en werkt onder meer leer- en gedragsproblemen, gebrek aan eigenwaarde, depressieve gevoelens, schooluitval, criminaliteit en armoede op latere leeftijd in de hand. Vroegtijdig ingrijpen en zo intergenerationele armoede voorkomen is dus ook hier van groot belang (Beckmann, 2017; Olsthoorn, e.a., 2020).

Werk is volgens diverse auteurs de beste manier om uit de armoede te ontsnappen en het inkomen te verhogen voor groepen in armoede die in een situatie van (structurele) werkloosheid verkeren (Hoff, 1998; Van Geuns, 2013). Andere auteurs noemen werk als oplossing een misvatting. Taylor-Gooby wijst erop dat er te weinig rekening wordt gehouden met het feit dat werkenden aan de 'onderkant' van de arbeidsmarkt steeds lagere lonen ontvangen. Gowricharn (2000) geeft aan dat er vaak juist een armoedeval optreedt bij het aannemen van werk doordat allerlei subsidies en andere inkomsten wegvallen of verminderen (vgl. De Visser e.a., 2021). Investeren in basisbanen kan een passende oplossing bieden voor mensen die werkloos zijn en niet kunnen voldoen aan de hoge productiviteitseisen van de reguliere arbeidsmarkt (WRR, 2020).

Ten slotte valt te overwegen om de bijstandsnorm te verhogen, omdat de bijstand structureel te laag is voor een gezin met opgroeiende kinderen. De bijstandsnorm ligt al jaren op hetzelfde niveau, terwijl de kosten van levensonderhoud en de maandlasten zoals de huur verder stijgen. In een gezin dat leeft van een bijstandsuitkering groeien kinderen daardoor als vanzelf op in armoede.

4.4.2 Vereenvoudig voorzieningen

Aanbeveling

De kans op armoede is te verkleinen met Rijksbeleid gericht op het vereenvoudigen van voorzieningen

Het vereenvoudigen van voorzieningen en het voorkomen dat verschillende systemen, regelingen en wetten elkaar tegenwerken waardoor er averechtse effecten ontstaan, is een beleidsop-tie die vaak is genoemd door experts. De rol van de overheid bij het ontstaan en verergeren van schulden wordt hierbij ook genoemd, zoals bij de toeslagenaffaire, korten op uitkeringen als er niet aan de sollicitatieplicht wordt voldaan en incassokosten rekenen bij mensen die al diep in de schulden zetten. Als voorbeeld wordt ook de kostendelersnorm genoemd. Kinderen die vanaf hun achttiende nog thuis bij hun ouders wonen, worden hierdoor verhinderd om te sparen, waardoor het ingewikkelder wordt om intergenerationele armoede te doorbreken. Vereenvoudiging kan ook gerealiseerd worden door de aanvraag voor voorzieningen zo laagdrempelig mogelijk te maken voor burgers. Dit moet bijdragen aan het vergroten van de bereidheid en daadwerkelijk gebruik van inkomensvoorzieningen, waaronder toeslagen en kwijtscheldingen (Wiersma & Van der Kooi, 2017).

4.4.3 Werk outreachend en grijp vroegtijdig in

Aanbeveling

Stel in iedere gemeente een concreet plan op voor vroegsignalering en outreachend werken om armoede en schulden zoveel mogelijk te voorkomen.

Integraal werken vraagt om een outreachende werkwijze door sociaal werkers, zo stellen meerdere deelnemers aan de focusgroepen. Gesteld wordt dat een dergelijke werkwijze een preventieve functie heeft, omdat het helpt te voorkomen dat de problematiek zich gaat verspreiden naar allerlei verschillende leefgebieden. In ander onderzoek wijzen sociaal werkers eveneens op het belang van outreachend werken in de aanpak van armoede (Engbersen & Omlo, 2020). Door op outreachende wijze vroegtijdig armoede te signaleren die anders verborgen zou blijven en door vervolgens ook in gesprek te gaan en in te grijpen, slagen sociaal werkers erin om escalatie van problematiek en persoonlijk leed te voorkomen (Van Doorn, e.a., 2019).

Outreachend werken vraagt van sociaal werkers dat ze niet geduldig afwachten tot gezinnen zelf om hulp vragen, maar impliceert dat zij zelf het initiatief nemen door mensen op te zoeken en (ongevraagd) hulp en diensten aan te bieden, ook als ze er niet zelf om vragen (Omlo, 2017; Van Doorn, e.a., 2019). Deze manier van contact leggen is nodig, omdat het niet vanzelfsprekend is dat deze gezinnen zelf hulp inschakelen. Gevoelens van schaamte, onzekerheid en gebrek aan zelfvertrouwen zorgen ervoor dat zij geneigd zijn hun armoede te verbergen en pas hulp vragen als problemen heel ingewikkeld zijn geworden of geëscaleerd zijn. Ook gevoelens van wantrouwen en angst - zoals ook enkele deelnemers aan de focusgroep aangeven - richting gemeenten en hulpverleners kunnen reden zijn voor mensen om geen hulp te vragen (Engbersen & Omlo, 2020).

In de literatuur wordt outreachend werken een effectieve werkwijze genoemd, onder meer omdat mensen die hulp en ondersteuning uit de weg gaan (zorgmijders) en mensen die niet de juiste hulp krijgen (zorgmissers), sneller en vaker bereikt worden (vgl. Van Doorn, e.a. 2019). Daarmee biedt outreachend werk sociaal werkers dus de mogelijkheid om in contact te komen met mensen die niet meer of niet adequaat worden bereikt met het bestaande hulpverleningsaanbod (Engbersen & Omlo, 2020). Bovendien blijken veel mensen ook tevreden te zijn over de hulp die zij ontvangen dankzij de huisbezoeken. Zij voelen zich gehoord en gesteund. Zelfs personen die zich in eerste instantie nog wantrouwend en afhoudend opstellen, blijken uiteindelijk

positief te oordelen over deze vorm van ondersteuning (Van Doorn, e.a., 2019; Verplanke & Tonkens, 2013).

Wanneer outreachende professionals veel aanwezig en zichtbaar zijn in de wijk worden zij meer en meer een vertrouwd gezicht voor buurtbewoners. Zoals ook in de focusgroep naar voren komt, maakt dit de professional benaderbaar voor vragen, waardoor er ruimte ontstaat voor persoonlijk contact. Zo creëert de professional het nodige vertrouwen waardoor mensen minder drempels ervaren om hun zorgen en problemen te delen (Spierts, 2014; Van Doorn, e.a., 2019). In een focusgroep wordt ook genoemd dat laaggeletterdheid drempels kan opwerpen voor mensen om hulp te zoeken waarvoor outreachend werk een oplossing kan bieden. Weer andere gezinnen zijn simpelweg niet op de hoogte van de regelingen die bestaan en proberen het zoveel mogelijk zelf op te lossen met soms negatieve consequenties voor kinderen. Tot slot kan outreachend werk kosten besparen doordat duurdere gezondheidszorg voorkomen wordt (Kruiter & Kruiter, 2013).

Outreachend in contact treden met de doelgroep hoeft niet alleen plaats te vinden door mensen op te zoeken achter de voordeur. Van Doorn e.a. (2019) onderscheiden vier verschillende methoden van outreachende vormen van contactlegging:

1. Op basis van signalen ongevraagd huisbezoeken afleggen;
2. Ongevraagd, aangekondigd, op afspraak of op verzoek van de doelgroep zelf huisbezoeken organiseren bij alle bewoners in een wijk waarbij de professional alert is op signalen;
3. Aanwezig zijn op plaatsen waar de potentiële doelgroep vaak verblijft of aanwezig is, zoals pleinen, straten, buurthuizen, scholen of parken;
4. Voorlichting geven op locaties waar de doelgroep aanwezig is.

Door de experts en in de literatuur wordt aangegeven dat outreachend werk meer is dan een kwestie van erop afgaan. Het vereist ook een bepaalde grondhouding van een volhardendheid en vasthoudendheid in het leggen van contacten. In plaats van te stoppen nadat mensen de deur niet openen, blijven ze naar manieren zoeken om contact te zoeken vanuit de wens om mensen niet aan hun lot over te laten (Van Doorn, e.a. 2019).

In de praktijk zijn er nog vaak knelpunten die outreachend werk in de weg staan. Een van de belangrijkste knelpunten is het gebrek aan tijd (Oude Vrielink, Van der Kolk & Klok, 2014; Van Arum & Van den Enden, 2018). In een studie van Oude Vrielink e.a. (2014) blijkt dat bijna de helft van de onderzochte wijkteams hierdoor niet in staat was om outreachend te werken. Mogelijk heeft de beperkte tijd te maken met de sterke bureaucratie, waardoor wijkteamleden veel tijd moeten investeren in registratie en verantwoording (Kruiter & Klokman, 2016; Omlo, 2017).

4.5 Beperken van de negatieve gevolgen van armoede bij kinderen

De derde categorie aanbevelingen gaat over het beperken van de negatieve gevolgen van armoede voor kinderen. Hieronder vallen vooral maatregelen gericht op het versterken van de ondersteuning aan ouders en gezinnen.

4.5.1 Bied integrale ondersteuning aan gezinnen

Aanbeveling

Zie erop toe dat er in iedere gemeente integrale ondersteuning aanwezig is voor gezinnen in armoede, vanuit het principe 'één gezin, één plan, één regisseur'.

Kinderen centraal stellen, betekent niet dat de gezinscontext onbelangrijk is. Integendeel, een integrale aanpak vraagt om aandacht voor alle gezinsleden. Zo kan voorkomen worden dat er versnipperde hulpverlening ontstaat. Integraal werken houdt in dit geval ook in dat er met elk gezin één plan wordt gemaakt waarover één persoon de regie voert en als aanspreekpunt fungeert voor het gezin, kortom één gezin, één plan en één regisseur. De regisseur is een generalist die specialisten erbij kan betrekken waar dat nodig is, ook wel aangeduid als "wrap-around care" (Joose, e.a., 2019). Oude Vrielink e.a. (2013) concluderen in hun studie dat de één gezin, één plan, één regisseur-aanpak tot een betere, integrale, op maat gesneden ondersteuning leidt. Daarvoor dient het Rijk dan wel voldoende financiële middelen te bieden.

Kinderen profiteren uiteindelijk ook als ouders zodanig ondersteund worden dat ouders meer rust, overzicht en een grotere financiële zelfredzaamheid ervaren. Experts leggen in dit verband uit dat ouders hierdoor ook meer ruimte krijgen om hun kinderen een positieve opvoeding te bieden en een voorbeeld voor hen te zijn. Als ouders meer zelfrespect en trots ontwikkelen en meer zelfbewust worden van hun talenten, dan heeft dat ook een gunstige invloed op de alledaagse interacties binnen het gezin. Het geeft kinderen meer lucht en ruimte om zich op een positieve manier te ontwikkelen.

Een mogelijke invulling van integrale ondersteuning aan ouders is uitgewerkt door Engbersen en Omlo (2020). In hun studie onderscheiden ze vijf onderling samenhangende kapitaalbronnen die sociaal werkers kunnen inzetten om gezinnen weer perspectief te bieden, te weten mentaal, pedagogisch, cultureel, sociaal én economisch kapitaal. Deze kapitaalbronnen worden nog te vaak los van elkaar aangeboden, terwijl ze bij een integrale, bredere aanpak elkaar kunnen aanvullen en versterken. De kapitaalbronnen overlappen met de verschillende leefgebieden die doorgaans worden onderscheiden in het sociaal domein: zingeving, wonen, financiën, sociale relaties, lichamelijke gezondheid, psychische gezondheid, werk, onderwijs en activiteiten. Het is van belang dat professionals bij gezinnen inventariseren wat de situatie is per kapitaalbron of leefgebied en die als aangrijpingspunt gebruiken om een plan op maat te maken (De Ruig e.a., 2020).

Van belang is dat de professional onder meer werkt aan het mentaal kapitaal van de ouders. Mentaal kapitaal verwijst naar het stimuleren van het zelfvertrouwen, de wilskracht, eigen regie en veerkracht van mensen om optimaal gebruik te maken van hun talenten, vaardigheden én beperkingen, juist bij situaties van tegenslag en moeilijke levensomstandigheden (vgl. Van Regenmortel, 2008). De professional speelt hierin een grote rol. De focus op mogelijkheden en capaciteiten van mensen betekent overigens niet dat de kwetsbaarheid en problemen van mensen genegeerd moeten worden. In paragraaf 4.3.4 gaan we dieper in op de andere kapitaalbronnen.

Integraal werken betekent niet noodzakelijkerwijs dat er tegelijk aan meerdere problemen wordt gewerkt. Soms is het nodig om problemen gefaseerd aan te pakken, bijvoorbeeld eerst de tijd nemen om schuldruist creëren via schuldhulpverlening en daarna pas inzetten op re-integratie. Schuldruist en financiële stabiliteit verminderen namelijk de stress en andere problemen en helpt

om het vizier weer op andere aspecten te richten, waaronder betaald werk. Zolang hier geen sprake van is heeft het weinig zin om vol in te zetten op sollicitatieplicht en ondersteuning in het toeleiden naar werk (Driessens & Besselink, 2016; Oomkens, e.a., 2019).

4.5.2 Bied meer maatwerk in de aanpak van armoede

Aanbeveling

Gemeenten kunnen meer maatwerk aan gezinnen bieden in de aanpak van armoede, door in gesprekken met het gezin te verkennen welke vorm van armoede er speelt en de aard en intensiteit van het hulptraject daarop af te stemmen. Dat vraagt om voldoende financiering en een realistische caseload.

In de focusgroepen en in de literatuur klinkt een roep om meer maatwerk in de aanpak van armoede. Vooralsnog ontbreekt het hier meestal aan. In het onderzoek van Wiersma & Van der Kooi (2017) komt naar voren dat ouders zelf ook verlangen naar meer maatwerk van hun gemeente. Volgens deze onderzoekers uit het gebrek aan maatwerk zich onder meer in het gegeven dat bepaalde gezinnen geen recht hebben op voorzieningen, terwijl zij deze wel nodig hebben. Ouders met een eigen inkomen uit loondienst of ondernemerschap en ouders met (hoge) schulden vallen geregeld buiten de boot. Doordat inkomensnormen voor voorzieningen doorgaans strikt toegepast worden door gemeenten is er geen ruimte voor maatwerk. Daarmee zien (lokale) overheden over het hoofd dat inkomens kunnen fluctueren en dat toegang tot voorzieningen gebaseerd zijn op het inkomen van het voorafgaande jaar.

Maatwerk vraagt volgens de experts en diverse studies ook om voorzieningen die veel nadrukkelijker dan nu het geval is worden afgestemd op de situatie van het gezin. De aanpak moet voldoende passend zijn voor de individuele behoeften, de problemen, het leervermogen en de motivatie van gezinnen in plaats van sterk aanbodgericht te werken (Joosse, e.a., 2019; Wiersma & Van der Kooi, 2017). Dit is belangrijk omdat de situaties van gezinnen sterk uiteen kunnen lopen.

Het is dan ook nodig om in gesprekken met het gezin te verkennen welke vorm van armoede er speelt om de aard en intensiteit van het hulptraject te kunnen bepalen. Als er bijvoorbeeld meervoudige, complexe en/of intergenerationele armoedeproblematiek speelt, ligt een intensieve en langdurige behandeling meer voor de hand, zoals diverse onderzoekers, sociaal werkers (vgl. Engbersen & Omlo, 2020; Omlo, 2016; Van Regenmortel, 2008; Verplanke & Tonkens, 2013) en experts in dit onderzoek stellen. Dat helpt ook om de situatie integraal te benaderen, stelt een expert. Te veel vertrouwen op zelfredzaamheid en eigen kracht werkt in veel van deze situaties bovendien averechts, omdat mensen door hun problemen en chronische (geld)stress tijdelijk niet in staat zijn om de regie te pakken. Bij deze gezinnen leven eerder gevoelens van wantrouwen richting overheid en hulpinstanties. Alleen al daarom is het nodig om voldoende tijd te nemen om het vertrouwen te (her)winnen. Kortdurende hulp en ondersteuning met een maximum aan contactmomenten kan het vertrouwen bij deze gezinnen ondermijnen (Engbersen & Omlo, 2020; Omlo, 2016; Van Regenmortel, 2008). Daar staat tegenover dat langdurige ondersteuning juist gewaardeerd wordt. Als er eenmaal vertrouwen is, kan de intensiteit en de frequentie van het contact verminderd worden (De Ruig e.a., 2020; Matthijssen, 2014; Verplanke & Tonkens, 2013). Om dit mogelijk te maken dienen hulpverleners wel voldoende tijd en mogelijkheden te krijgen vanuit de organisatie en de overheid. Dat betekent ook voldoende financiering en een realistische caseload (Verheijden & Lange, 2016).

Andere gezinnen in armoede kunnen volgens onderzoekers en sociaal werkers met veel minder begeleiding af (Engbersen & Omlo, 2020; Omlo, 2016; Van Regenmortel, 2008). Zo kunnen gezinnen die tijdelijk door omstandigheden in armoede verkeren - bijvoorbeeld door plotselinge werkloosheid, verlies partner of faillissement van een onderneming - voldoende hebben aan kortdurende en lichte interventies. Dergelijke gezinnen kunnen eveneens in ernstige problemen belanden, maar als er vroegtijdig ondersteuning wordt geboden, kan escalatie en verduurzaming van problematiek relatief eenvoudig voorkomen worden. Daarnaast kan er in dit type gezin meer veerkracht, motivatie en zelfvertrouwen aanwezig zijn om de eigen situatie te verbeteren (Engbersen & Omlo, 2020).

Afhankelijk van de omvang en ernst van de problemen in gezinnen kunnen hulpverleners putten uit de door Steketee en Vandenbroucke (2010) geformuleerde strategieën. Of deze strategieën ook daadwerkelijk effectief zijn, is niet onderzocht. Wel bieden zij aanknopingspunten om te differentiëren tussen verschillende groepen in armoede.

1. Orde-op-zaken-model. Deze strategie houdt in dat professionals mensen leren hoe ze toegang kunnen krijgen tot voorzieningen en instellingen. De doelgroep bestaat hier uit kwetsbare gezinnen met één of meerdere risicofactoren die dreigen geconfronteerd te worden met uitsluiting en sociale problematiek.
2. Vinger-aan-de-pols-model. Een professional komt regelmatig op bezoek om te polsen of hulp nodig is, omdat latente problemen mogelijk verergerd zijn. De doelgroep bestaat uit gezinnen die geen expliciete hulpvraag uiten en niet zitten te wachten op actieve bemoeienis van hulpverleners.
3. Stut-en-steun-model. Een professional biedt langdurige en intensieve begeleiding. De doelgroep bestaat uit gezinnen waarbij de problemen structureel en hardnekkig zijn.
4. Direct (gedwongen) hulpaanbod. De professional levert al dan niet in samenwerking met benodigde ketenpartners directe - eventueel gedwongen - hulpverlening. De doelgroep bestaat uit gezinnen met een urgente en duidelijke problematiek.
5. Refresh-model. De professional levert nazorg om te peilen of alles nog goed gaat. De doelgroep bestaat uit multiprobleemgezinnen waarbij de bestaande hulpverlening is afgesloten, maar waarvan professionals inschatten dat het wenselijk is om voor een bepaalde periode nog regelmatig contactmomenten te hebben.

Het bieden van maatwerk geldt overigens niet alleen op gezinsniveau (en voor ouders). Ook voor kinderen is het belangrijk. Mak en Van Bommel (2014) wijzen bijvoorbeeld op het belang om kinderen die net in armoede zitten anders te benaderen dan kinderen die al hun hele leven armoede kennen. Het kan voor een kind een grote ommekeer betekenen als je net in armoede raakt, doordat je realiseert wat je opeens niet meer kan permitteren, bijvoorbeeld lopend naar de stad in plaats van met de bus, of een abonnement moeten opzeggen. Kinderen die langer armoede kennen, geven aan dat zij andere behoeften hebben.

Maatwerk leveren is niet eenvoudig, omdat het in eerste instantie kostbaarder en intensiever is. Op de langere termijn kan het de nodige kosten en leed besparen. Maatwerk vraagt om persoonlijk contact en bepaalde competenties van professionals om zorgvuldige keuzes te kunnen maken (De Ruig, e.a., 2020; Wiersma & Van der Kooi, 2017). Om adequate maatwerk te kunnen bieden aan de verschillende type gezinnen kan het behulpzaam zijn om te werken met een maatwerkbudget (voor wijkteams), een ontschot budget dat gekoppeld is aan het gezin (Joosse, e.a., 2019). Wiersma & Van der Kooi (2017) doen daarnaast de aanbeveling om de aanpak niet

uitsluitend te baseren op inkomens, maar ook te kijken naar eventuele schulden en de vaste lasten. Zo wordt duidelijk wat het besteedbaar inkomen is van gezinnen en kan beter bepaald worden wie bepaalde voorzieningen nodig hebben.

Maatwerk kan het beste lokaal georganiseerd worden, omdat gemeenten een beter beeld hebben van de verschillende behoeften van hun inwoners. Hierdoor zijn zij beter in staat om de ondersteuning hierop aan te passen (Olsthoorn, e.a., 2020). Tot slot noemen de experts nog dat maatwerk gestimuleerd kan worden door uitvoerende professionals zogenaamde vrije 'scharrelruimte' te bieden. Daarmee wordt bedoeld dat ze de ruimte krijgen om aan te sluiten bij wat het gezin nodig heeft en niet altijd rigide aan protocollen hoeven vast te houden. Om waar nodig buiten de lijntjes te kunnen kleuren, hebben professionals wel het gevoel nodig dat ze hierin gesteund worden door het systeem.

4.5.3 Benader de doelgroep op een positieve, motiverende wijze

Aanbeveling

Om het zelfvertrouwen te versterken van mensen die leven in armoede is het van belang dat professionals in gemeenten mensen positief en opbouwend benaderen.

Door de experts werd veel aandacht gevestigd op het belang van een positieve, opbouwende benadering van de doelgroep. Mensen in armoede kunnen volgens hen een gebrek aan zelfvertrouwen ontwikkelen en het idee hebben dat ze op vele vlakken falen. In plaats van dat hulpverleners hierin meegaan door zich te focussen op risicofactoren en zich veroordelend opstellen, is het cruciaal dat ze oog hebben voor wat er wel goed gaat en in te zetten op beschermende factoren. Een dergelijke benadering draagt bij aan een groei van het zelfvertrouwen.

In de wetenschappelijke literatuur is hier ook bewijsvoering voor te vinden en er zijn ook effectieve methoden voorhanden. Zo toont onderzoek aan dat motiverende gespreksvoering en oplossingsgericht werken - die beide de nadruk leggen op oplossingen in plaats van op problemen - positieve resultaten opleveren (vgl. Bartelink, 2013; De Vries, e.a. 2017; Omlo, 2016). Sociaal werkers ervaren deze methoden zelf ook als effectief. Als werkzaam mechanisme wijzen zij er onder meer op hoe belangrijk het is om complimenten te geven aan mensen in armoede. Dit vergroot niet alleen het zelfvertrouwen, maar kan tevens bijdragen aan een meer oplossingsgerichte attitude en een motivatie om veranderingen te realiseren (Engbersen & Omlo, 2020).

In figuur 1 zijn de werkzame elementen weergegeven van integrale ondersteuning aan gezinnen die langdurig in armoede leven. De figuur is gebaseerd op onderzoek naar integrale aanpakken van drie gemeenten (De Ruig e.a., 2020).

Figuur 1 Werkzame elementen van integrale aanpakken voor mensen die langdurig in armoede leven

Bron: De Ruig e.a. (2020).

4.5.4 Zet vaker veelbelovende en effectieve interventies in

Aanbeveling

Gemeenten kunnen vaker veelbelovende en effectieve interventies inzetten bij het verminderen van de negatieve gevolgen voor gezinnen en kinderen. Interventies kunnen zich richten op het versterken van mentaal, pedagogisch, sociaal, cultureel en economisch kapitaal.

In de afgelopen jaren zijn nieuwe aanpakken ontwikkeld voor mensen in armoede. Sommige aanpakken hebben na onderzoek het stempel effectief of bewezen effectief gekregen, of worden momenteel onderzocht.² Het is belangrijk dat deze nieuwe aanpakken brede navolging krijgen in gemeenten. Hieronder geven wij een niet-uitputtend overzicht van (elementen van) aanpakken die veelbelovend of werkzaam zijn. Deze hebben we ingedeeld in de kapitaalbronnen: mentaal, pedagogisch, cultureel, sociaal en economisch kapitaal. Ten slotte presenteren we ook het inzetten van ervaringsdeskundigen als een veelbelovende interventie.

Het aanreiken van pedagogisch kapitaal draait om het stabiliseren van de gezinssituaties en het versterken van pedagogische competenties van ouders door middel van onder meer opvoedondersteuning. Pedagogisch kapitaal heeft daarnaast betrekking op de zogenoemde 'pedagogische civil society' (De Winter, 2011). Het gaat hier om de rol die bijvoorbeeld familieleden, bu-

² Zie onder meer het onderdeel Schuldhulpverlening en armoede in het programma Vakkundig aan het werk van ZonMW.

ren, kennissen, wijkgenoten, sportcoaches, kerk- of moskeegenoten en vrijwilligers kunnen spelen rondom het opgroeien en opvoeden van kinderen. *'It takes a village to raise a child.'* Een sterke informele sociale omgeving draagt bij aan de veerkracht van ouder en kind. Vanuit sociale betrokkenheid kan de pedagogische civil society hulp en ondersteuning bieden waar ouders zelf door omstandigheden in gebreke blijven (RMO & RVZ, 2009; Van der Klein, e.a., 2012; Van Dijk & Gemmeke, 2010).

Sociaal kapitaal gaat over de mogelijkheid om verschillende netwerken in te schakelen voor hulp, sociale ondersteuning en/of praktisch advies. Bij gezinnen in armoede is het sociaal kapitaal om verschillende redenen soms beperkt. Sociaal werkers kunnen afhankelijk van de omstandigheden bestaande netwerken activeren, nieuwe netwerken aanboren of juist bestaande netwerken af te bouwen. Dit laatste kan nodig zijn als het netwerk een negatieve invloed heeft op het gezin. Er is daarnaast veel en sterk bewijs dat het zin heeft om mensen in contact te brengen met lotgenoten, dat wil zeggen mensen die gelijksoortige (armoede)problematiek ervaren. Lotgenotencontact heeft een positief effect op het zelfvertrouwen, de ervaren sociale en emotionele steun, optimisme, gevoel van zelfregie en controle, begrip en inzicht in de problematiek, (h)erkenning en wederzijdse hulp en steun (Boumans, 2015). Andere manieren om sociaal kapitaal te versterken zijn het faciliteren en activeren van gezamenlijke activiteiten door bijvoorbeeld burennetwerken en het benutten van ontmoetingsplekken om verbindingen tussen bewoners te stimuleren.

Bij cultureel kapitaal is de kern het aanreiken van sociale vaardigheden, soft skills, cursussen en opleidingen. Maar ook culturele interventies gericht op sport, muziek, dans en toneel zijn passend. Voor kinderen vraagt het overigens onder meer om activiteiten die hun schooldag verlengen. Dat kan via weekendscholen, vensterscholen, dan wel allerlei programma's die gericht zijn op het verlengen van de schooldag. In een studie van Klooster & Omlo (2020) komt naar voren dat succesvolle basisscholen in kwetsbare, arme wijken in Rotterdam onder andere successen boeken door het Verlengde Dag Arrangement. Doordat kinderen in de basisschoolleeftijd in totaal anderhalf jaar meer onderwijs genieten dan leeftijdsgenoten verbeteren de leerresultaten.

Economisch kapitaal refereert naar de economische middelen die mensen tot hun beschikking hebben, hun huishoudinkomen en vermogen. De aanpak van schulden vraagt om een 'stress-sensitieve hulpverlening'. Het achterliggende idee is dat hulpverleners mensen niet nog meer stress moeten bezorgen. In veel gemeenten past men in dit verband mobility mentoring toe (Engbersen & Omlo, 2020). Gemeenten kunnen daarnaast werken aan een breed toegankelijke schuldhulpverlening die bij voorkeur zo vroeg mogelijk wordt aangeboden (Wiersma & Van der Kooi, 2017).

Experts adviseren ook om te experimenteren met het inzetten van ervaringsdeskundigen. Ervaringsdeskundigen kunnen ingezet worden bij coachings- en maatjesprojecten voor ouders (Wiersma & Van der Kooi, 2017) of op scholen als aanspreekpunt voor ouders. Een expert ziet dat er dankzij de inzet van ervaringsdeskundigen een cultuuromslag heeft plaatsgevonden binnen de gemeentelijke organisatie. Er is een nieuwe visie ontstaan waardoor er anders naar de doelgroep wordt gekeken en er sneller en beter gesignaleerd wordt. Ervaringsdeskundigen maken het ook eenvoudiger om bepaalde groepen te bereiken, omdat het contact voor mensen hierdoor als laagdrempeliger wordt ervaren.

Het belang van ervaringsdeskundigen in de aanpak van armoede is ook in de literatuur beschreven. In Vlaanderen is een methodiek 'ervaringsdeskundigen in de armoede en sociale uitsluiting'

ontwikkeld. Deze methodiek is van onderop tot stand gebracht, maar ook mede mogelijk gemaakt door beleid en onderzoek. Ervaringsdeskundigen hebben volgens Steenssens e.a. (2009) verschillende voordelen. In de eerste plaats kunnen zij de kwaliteit van de hulpverlening verhogen door mee te denken over hoe het aanbod beter aangesloten kan worden op de behoeften van mensen in armoede. In de tweede plaats zijn ervaringsdeskundigen goed in staat om mee te denken over effectieve communicatie richting de doelgroep. In de derde plaats kan de samenwerking tussen hulpverleners en ervaringsdeskundigen leiden tot meer reflectie op het handelen. Engbersen en Omlo (2020) noemen verder nog dat het opleiden van ervaringsdeskundigen en hen betrekken in de uitvoering ook bij kan dragen aan het eigen herstelproces.

Opzet toekomstig periodiek onderzoek

In dit hoofdstuk geven we adviezen voor het opleveren van periodiek inzicht in het brede plaatje van kansarmoede onder kinderen. We geven een voorzet voor een 'basisvariant' die qua vorm lijkt op onze voorverkenning voor een 'aangevulde variant' die in co-creatie met professionals en kinderen wordt uitgevoerd.

5.1 Doel- en vraagstelling van het periodieke onderzoek

Kansrijk opgroeien behelst meer dan opgroeien met voldoende financiële middelen. Kansrijk opgroeien is opgroeien in een gezonde, veilige en kansrijke leefomgeving. In een gezin met een laag inkomen spelen vaak meerdere problemen tegelijkertijd, zoals op het gebied van opleiding, gezondheid en veiligheid, werkloosheid, schulden, psychische problemen, maatschappelijk isolement ouders en laaggeletterdheid. Kwantitatief onderzoek voldoet niet om deze brede problematiek in kaart te brengen. Periodiek wil het kabinet dan ook meer kwalitatief inzicht verkrijgen in het bredere plaatje van kansarmoede onder kinderen. Het kabinet wil dit kwalitatieve inzicht verkrijgen aan de hand van een periodiek onderzoek. Dit onderzoek maakt op regelmatige basis inzichtelijk hoe armoede samenhangt met problemen op de verschillende leefgebieden van kinderen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan zorg, wonen, veiligheid en onderwijs. Het periodieke onderzoek maakt ook inzichtelijk welke belemmeringen kinderen op die verschillende leefgebieden ervaren en van welke hulpbronnen zij gebruik kunnen maken.

Gebaseerd op deze doelstellingen adviseren wij voor het kwalitatieve periodieke onderzoek naar kansarmoede de volgende hoofdvraag te hanteren:

‘Welke gevolgen heeft opgroeien in armoede op de verschillende leefgebieden van kinderen, van welke hulpbronnen maken kinderen en hun ouders/verzorgers gebruik en welke veranderingen zijn hierin de afgelopen jaren opgetreden? Welke aangrijpingspunten voor armoedebeleid vloeien hieruit voort?’

Een aantal onderdelen van deze vraagstelling lichten we hieronder uit:

- Het ministerie dient goed na te denken over de te hanteren operationalisering van het begrip **armoede** in deze vraagstelling. Gaat het hier alleen over gezinnen die rondkomen van een bijstandsuitkering, of ook over gezinnen met één of twee werkende ouders die in de schuldsanering zitten? Wij adviseren om het begrip ‘armoede’ niet alleen objectief te banderen, maar ook oog te hebben voor een subjectieve benadering. Daarbij is de ervaring en de beleving van arme huishoudens zelf leidend voor de vraag of er sprake is van armoede (Vrooman en Snel, 1999). In deze context heeft de term ‘kansarmoede’ ook onze voorkeur. Dit wordt als volgt gedefinieerd: “Een toestand waarbij mensen beperkt worden in hun kansen om voldoende deel te nemen aan maatschappelijk hooggewaardeerde goederen, zoals onderwijs, arbeid en huisvesting. Het gaat hierbij niet om een eenmalig feit, maar om een duurzame toestand die zich voordoet op verschillende terreinen, zowel materiële als immateriële’ (www.kindengezin.be). Hoe een financieel tekort zich manifesteert binnen een gezin is afhankelijk van de maatschappelijke context en de kenmerken van het gezin (Lister, 2004). Een gevolg van deze operationalisering van armoede kan wel zijn dat gezinnen die objectief gezien wel in armoede leven (d.w.z. ze leven beneden de armoedegrens en/of hebben een zeer beperkt besteedbaar inkomen), zich niet aanmelden voor het onderzoek, omdat zij niet als zodanig kansarmoede ervaren. In het huidige onderzoek hebben wij zowel kinderen gesproken van wie de ouders volledig afhankelijk waren van een bijstandsuitkering, als kinderen van ‘werkende armen’. Niet alleen zagen wij dat de mate van kansarmoede verschilde tussen deze twee groepen, maar wij observeerden ook dat de kinderen en gezinnen verschillende (beleids)behoeften hadden. Of de beide groepen meegenomen worden in het periodieke onderzoek, of dat het begrip ‘armoede’ nauwer wordt afgebakend, is een vraag waarbij het ministerie en de onderzoekers nog vóór de uitvoering van het onderzoek moeten stilstaan.
- Door het begrip **gevolgen** breed op te vatten, is er zowel oog voor negatieve consequenties van armoede als leefgebieden waarin de ervaringen van het kind niet afwijken van de ervaring van kinderen die niet opgroeien in armoede. Het kan zelfs zo zijn dat het binnen bepaalde leefgebieden *beter* gaat met het kind dan met kinderen die niet opgroeien in armoede. Het periodieke onderzoek schetst een volledig beeld van de levens van kinderen die opgroeien in armoede: om een compleet beeld te geven, is er aandacht voor alle leefgebieden, zowel positief als negatief.
- De vraagstelling biedt een opening voor een herhaaldelijke, longitudinale onderzoekopzet: er is aandacht voor **veranderingen** over de jaren heen. In paragraaf 5.5 en 5.6 wijden we hierover uit.
- Wanneer wij het hebben over **hulpbronnen**, bedoelen wij niet alleen formele, professionele hulp. Ook informele hulpbronnen kunnen bijdragen aan het welzijn van een kind

dat opgroeit in armoede. Denk daarbij bijvoorbeeld aan ondersteuning van familieleden, van (ouders van) vriendjes en vriendinnetjes en van leraren of sportcoaches die zich extra breed inzetten voor het kind. Hulpbronnen kunnen ook vanuit het kind zelf komen: het gaat dan om copingstrategieën die het kind inzet om met de negatieve gevolgen van armoede om te gaan.

- Als de onderzoekers in kaart brengen welke veranderingen optreden, dienen er **aan-grijpingspunten voor beleid** opgesteld worden. Het periodieke onderzoek maakt inzichtelijk of de oorzaken en gevolgen van armoede in de loop der tijd veranderen, en of de hulpbronnen voor gezinnen verbeteren. Het onderzoek is daarmee geen evaluatie van armoedebeleid. De focus van het periodieke onderzoek ligt altijd bij de kinderen. Het onderzoek kijkt op microniveau naar aangrijpingspunten om kansarmoede onder kinderen zoveel mogelijk te verhelpen en de negatieve gevolgen zoveel mogelijk te beperken.

5.1.1 Doelgroep

In onze voorverkenning hebben wij kinderen van 8 tot 14 jaar geselecteerd. We adviseren om die leeftijdsafbakening te blijven hanteren. Kinderen van acht jaar bleken soms minder spraakzaam dan oudere kinderen, maar dat lag eerder aan de ontwikkelsnelheid van het kind zelf dan aan de leeftijd: er waren ook erg jonge kinderen die wel goed over zichzelf konden praten. De bovengrens ligt op 14 jaar omdat kinderen van 14 jaar en ouder vaker zelf geld verdienen en zich in hogere mate baseren op meningen van anderen.

5.1.2 Thematiek

Voor onze interviews hebben we met gebruikgemaakt van de topiclist in [Bijlage 1](#). De volgende thema's/leefgebieden komen daarbij aan bod:

- Sociale omgeving van het gezin en van het kind
- Woonsituatie
- Vrijtijdsbesteding van het gezin en van het kind
- School(prestatie)
- Gebruik van professionele ondersteuning/hulpverlening (formele hulpbronnen)
- Inkomen, schulden en bezittingen
- Zekerheid en stabiliteit thuis
- Welzijn en copingstrategieën (informele hulpbronnen)
- Zingeving
- Toekomstperspectief
- Oordeel van de professional:
 - Vergelijking met andere gezinnen
 - Beschrijving dienst-/hulpverlening aan het kind en het gezin (formele hulpbronnen)
 - Gesignaleerde problematiek per leefgebied
 - Gesignaleerde copingstrategieën van het kind en het gezin (informele hulpbronnen)

De ervaring leert dat dit een zeer complete lijst met thema's en leefgebieden is. Uit de eerste gesprekken met kinderen, hun gezin en de professionals kwamen geen nieuwe thema's naar voren, maar het is aan te raden is om hier wel te allen tijde open voor te staan. De gesprekken met professionals en ouders kunnen eventueel aanknopingspunten voor leefdomeinen bieden die tijdens het gesprek met het kind besproken kunnen worden. De hulpbronnen, zowel formeel als

informeel, zijn in ons onderzoek wat onderbelicht gebleven. Het is aan te raden om hier tijdens de vervolgmeting(en) meer aandacht aan te besteden. De voorgestelde onderzoeksmethodiek leent zich ervoor om te onderzoeken aan welke hulpbronnen verschillen tussen kinderen te danken zijn. Het periodieke onderzoek kan dan, aansluitend op de doelstellingen en de hoofdvraag, aangrijpingspunten voor armoedebeleid bieden.

Wat uit dit onderzoek naar voren komt, is dat zeker niet alle kinderen op alle leefgebieden problemen ervaren. Soms zijn problemen voornamelijk op één leefgebied geconcentreerd (denk aan de casus waarbij voornamelijk de woonsituatie een probleem vormde), soms komen alle thema's aan bod. Extra aandacht dient besteed te worden aan redenen waarom het op bepaalde leefgebieden juist erg goed gaat met het kind en het gezin. Het is om twee redenen aan te raden om met het kind en de ouder(s) zowel positieve als negatieve onderwerpen te spreken:

1. Op deze manier kunnen succesfactoren geïdentificeerd worden waarin de gemeenten en de Rijksoverheid kunnen investeren;
2. Een gesprek dat alleen draait om negatieve consequenties van armoede kan een deprimerend effect hebben. Het uitweiden over positieve zaken kan op een kind en/of een ouder ook een empowerend effect hebben. We hebben ervaren dat het voor hen als gevolg daarvan ook minder zwaar wordt om over negatieve onderwerpen te praten, er treedt als het ware een buffereffect op.

5.1.3 Onderzoeksopzet

Voor de vervolgmeting(en) stellen we een combinatie van een vergelijkend en een longitudinaal voor. Het onderzoek geeft dan inzicht in verschillen tussen tijdpunten *binnen* een casus, maar ook in verschillen tussen casussen. We geloven dat aan zowel de longitudinale als de vergelijkende component voordelen zitten die zeker voor een kwalitatief onderzoek essentieel zijn.

- Een **longitudinale** opzet heeft als voordeel dat de ontwikkeling van een enkel kind/gezin gevolgd kan worden. Dat heeft toegevoegde waarde om de volgende drie redenen:
 - Oudere kinderen ervaren armoede op een andere manier dan jongere kinderen. Vergelijking met leeftijdsgenoten krijgt een prominentere rol. Uiterlijk en kleding gaan er meer toe doen. Maar oudere kinderen hebben ook wat meer *agency* dan jongere kinderen: ze kunnen zelf stappen ondernemen (bijv. actieve probleemgerichte copingstrategieën inzetten), waartoe een heel jong kind nog niet in staat is. Een longitudinale opzet biedt de mogelijkheid om te bekijken hoe de kijk van een kind op armoede verandert naarmate hij/zij ouder wordt.
 - Wanneer de (financiële) situatie van een gezin erop vooruitgaat, kan de onderzoeker met kind, ouder en professional(s) op zoek gaan naar succesfactoren. Wat heeft er voor dit gezin gewerkt? Of: hoe komt het dat ondanks de financiële situatie van de ouders, het toch zo goed gaat met het kind? Een enkele momentopname staat zo'n analyse niet toe.
 - Door een longitudinale opzet groeit het vertrouwen van een gezin en een kind in het onderzoek en de onderzoekers. Komt een onderzoeker meerdere malen bij een gezin op bezoek, dan weet het kind op den duur beter wat te verwachten.

- Een **vergelijkende** opzet stelt in staat om direct succes- en faalfactoren te identificeren, ook de factoren die gemeente- of regio specifiek zijn. Bovendien heeft onze eerste verkenning laten zien dat de perspectieven per kind erg uiteenlopen en dat problematiek zich op uiteenlopende leefgebieden kan voordoen. Het kwalitatieve karakter van het periodieke onderzoek zit ook in het blijven openstaan voor nieuwe perspectieven en interpretaties. Elk nieuw kind biedt een nieuwe kijk op armoede.

Deze onderzoeksopzet manifesteert zich met name in de opbouw van de steekproef. Elke nieuwe meting wordt afgenomen bij een steekproef die voor een deel hetzelfde is als bij de meting die eraan voorafging, maar bestaat ook voor een deel uit nieuwe casussen. Daarover meer in [paragraaf 5.2.3](#).

5.2 De steekproef

5.2.1 Steekproefgrootte

Voor dit onderzoek hadden wij ons voorgenomen om acht casuonderzoeken uit te voeren. Dat is niet gelukt: er kon geen contact gelegd worden met gezinnen in een vierde gemeente. Onze voorgenomen wervingsmethode bleek mede door de maatregelen tegen het coronavirus niet zo vruchtbaar als van te voren gedacht, waardoor we ons ook niet in een positie bevonden om erg selectief te zijn met de casussen.

We denken dat een hoger aantal casussen nodig is voor vervolgmetingen. Met de zes casussen die wij uiteindelijk uitgevoerd hebben, hebben wij nog geen informatieverzadiging bereikt: er bestaan – ook tussen deze zes gezinnen – grote verschillen. Ons advies is om allereerst zestien kinderen te selecteren en vervolgens te bepalen of met die steekproefgrootte voldoende informatie over opgroeien in armoede verkregen kan worden.

Een grotere steekproefgrootte is volgens ons haalbaar wanneer gemeenten door de Rijksoverheid beter op de hoogte worden gebracht van het bestaan en de doeleinden van de het periodieke onderzoek. Het onderzoek dient periodiek aangekondigd te worden, bijvoorbeeld ook met medewerking van VNG of Divosa. Gemeenten vormen namelijk de eerste schakel in de communicatielijn naar gezinnen en kinderen: ambtenaren verwijzen door naar de professionals en instanties in de gemeente die direct in contact staan met arme gezinnen. Het in kaart brengen van het netwerk van professionals en instanties in een gemeente kan, zonder de ondersteuning van de gemeente zelf, tijd kosten van de onderzoeker. De medewerking van een gemeente draagt bij aan de efficiëntie van het periodieke onderzoek. In een coöperatieve gemeente kunnen onderzoekers door betrokken ambtenaren direct doorverwezen worden naar de professionals die hen met gezinnen in contact kunnen brengen. Gemeenten moeten daarom goed begrijpen wat het onderzoek inhoudt en met welke doelen het uitgevoerd wordt. Daarin kunnen het Rijk, het ministerie en landelijke partijen een rol spelen.

5.2.2 Selectiecriteria

Het eerste criterium waaraan een gezin dient te voldoen om opgenomen te worden in de steekproef, is de leeftijd van het te interviewen kind (zie [paragraaf 5.1.1](#)). De gemeente waarin het kind en het gezin woonachtig zijn, vormt het tweede selectiecriteria. De oorzaken en daarmee de gevolgen van armoede zien er in de verschillende regio's anders uit. Zo observeerden wij dat

er in een gemeente meer sprake was van intergenerationele armoede (waarin zowel grootouders, ooms en tantes en burens gebruik maakten van een uitkeringsregeling). In een ander gezin uit een andere gemeente was er niet zozeer sprake van intergenerationele armoede, maar vormde onder meer de tijdelijke verblijfstatus een obstakel om werk te bemachtigen. Door de steekproef aan te vullen met kinderen uit uiteenlopende gemeenten, lukte het om een breed perspectief op armoede te houden.

Naast de selectie per gemeente, probeerden wij bij de werving van kinderen ook met een aantal andere selectiecriteria rekening te houden. Deze selectiecriteria worden in het onderstaande selectiekader weergegeven:

Tabel 1. Selectiekader voor gezinnen in armoede

	Eenoudergezinnen	Tweeoudergezinnen
Werkende ouder(s)	Minimaal 3 kinderen	Minimaal 3 kinderen
Uitkeringsafhankelijke ouder(s)	Minimaal 3 kinderen	Minimaal 3 kinderen
Totaal	16 kinderen Goede balans met en zonder migratieachtergrond	

Onze voorverkenning van brede armoede onder kinderen was niet aangekondigd bij gemeenten. De bekendheid van dit onderzoek was dus beperkt: niet alle gemeenten die wij contacteerden, konden overtuigd worden om mee te werken. Zoals eerder besproken, beschouwen wij bekendheid van het onderzoek bij en medewerking van gemeenten wel als randvoorwaarde voor het periodieke onderzoek. Mede dankzij de beperkte bekendheid van dit onderzoek bij gemeenten en instanties was het lastig om alle cellen in de tabel te vullen. Toch raden wij voor de vervolgmetingen aan om deze samenstelling van de steekproef aan te houden bij het vervolgonderzoek. De bestaande literatuur over kansarmoede onder kinderen toont namelijk dat het selectiekader wel een aantal belangrijke kenmerken van het gezin afdekt die niet alleen de oorzaken, maar ook de gevolgen van armoede op het gezin en op het kind kunnen verklaren. De kenmerken in het selectiekader kunnen bovendien vooraf aan het casusonderzoek goed in kaart gebracht worden. Bij een steekproefgrootte van zestien gezinnen adviseren wij om per cel in het selectiekader minstens drie casusonderzoeken uit te voeren.

5.2.3 Opbouw van de steekproef

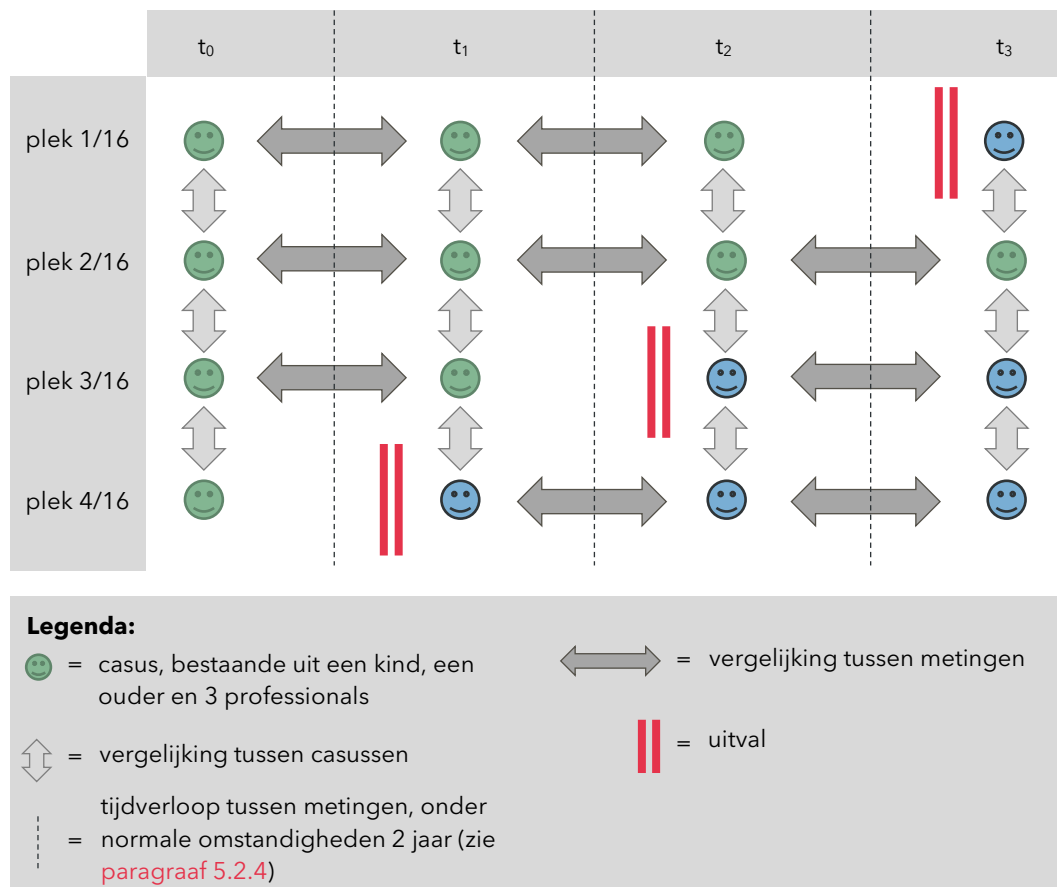
Wij stellen voor om te beginnen met een onderzoek onder 16 kinderen. Bij elke nieuwe ronde wordt de steekproef opnieuw aangevuld met vier nieuwe gezichten. Op het tweede tijdstip worden 12 van de oorspronkelijke 16 opnieuw geïnterviewd, maar er worden tegelijkertijd vier nieuwe kinderen geselecteerd. De steekproefgrootte blijft daardoor gelijk aan 16. Ook op het derde tijdstip worden 12 van de oorspronkelijke 16 opnieuw geïnterviewd en selecteren de onderzoekers vier nieuwe kinderen. Zo zet het onderzoek zich voort ad infinitum (of tot het kabinet besluit om het periodieke onderzoek te stoppen). Idealiter wordt een kind meerdere malen ge-

interviewd, maar het kan zijn dat het bij één gesprek blijft. De vier kinderen die afvallen, zijn bijvoorbeeld kinderen die te oud zijn geworden voor het periodieke onderzoek (14 jaar of ouder³) of wiens/wier gezin zich al langere tijd in een stabiele financiële situatie bevindt. Het kan ook zijn dat een gezin simpelweg niet meer mee wil doen aan het periodieke onderzoek. We adviseren dat van gezinnen niet gevraagd wordt om zich te committeren aan een vast aantal gesprekken. De situatie van het gezin kan gedurende de tijd immers sterk veranderen, waardoor het lastig is om te voorspellen of men bij een volgende meting nog in een positie is om mee te doen. Enige uitval gedurende het verloop van het periodieke onderzoek is te verwachten en vormt tegelijkertijd een opportuun moment voor het onderzoeken van nieuwe perspectieven op kansarmoede onder kinderen.

In de figuur hieronder staat schematisch weergegeven hoe vier van de zestien plekken in de steekproef gedurende vier metingen ingevuld kunnen worden. Het gaat om een voorbeeld: het daadwerkelijke verloop kan er anders uitzien. De casus die op t_0 op plek nummer twee begint wordt het langst gevolgd, namelijk gedurende vier metingen. Er kunnen drie vergelijkingen tussen metingen gemaakt worden: tussen t_0 en t_1 , tussen t_1 en t_2 , en tussen t_2 en t_3 . De casus die op t_0 op plek nummer vier begint, is het kortst: het gezin valt nog voor de start van t_1 uit. In dit casusonderzoek is geen vergelijking tussen metingen mogelijk, maar wel een vergelijking met andere casussen op t_0 . Bij uitval wordt de steekproef aangevuld met een nieuwe casus. Op plek vier wordt op t_1 bijvoorbeeld een nieuwe casus gestart. Datzelfde gebeurt op plek drie op t_2 , en op plek één op t_3 . Zo blijft de steekproef in totaal altijd even groot.

³ Om ervoor te zorgen dat een kind zo lang mogelijk mee kan doen aan de monitor, is aan te raden om op elk tijdstip vier nieuwe kinderen te selecteren die qua leeftijd zo dicht mogelijk bij de minimumleeftijd zitten. Kinderen van acht à negen jaar kunnen vaker meedoen aan de monitor voordat zij er te oud voor worden.

Figuur 2 Schematische weergave van de invulling van vier van 16 beschikbare plekken in de steekproef

NB. Om de figuur overzichtelijk te houden, is ervoor gekozen om de invulling van slechts vier van de beschikbare 16 plekken weer te geven. Ook de invulling van de resterende 12 plekken ziet er op dezelfde manier uit: men dient rekening te houden met een uitvalpercentage van ongeveer 25 procent en de lege plekken worden direct door nieuwe casusonderzoeken ingevuld.

Nieuwe kinderen kunnen uit elke Nederlandse gemeente komen, maar wel dient de onderzoeker de selectiecriteria van paragraaf 5.2.2 in gedachten te houden. Het is van belang ervoor te zorgen dat alle typen/oorzaken van armoede vertegenwoordigd zijn in de steekproef. Denkbaar is bijvoorbeeld om op elk tijdstip vier gemeenten willekeurig te trekken, maar om vervolgens binnen de gemeenten wel specifiek op zoek te gaan naar kinderen die aan de voorwaarden van het steekproefkader voldoen.

5.2.4 Periodiciteit

Op elk tijdstip wordt een gedeeltelijk oude, gedeeltelijk nieuwe steekproef bevestigd en onderzocht. Onder normale omstandigheden zouden wij voorstellen om elke twee jaar het onderzoek af te nemen. Idealiter is een kind bij het eerste interview acht tot tien jaar oud, bij het tweede tien tot twaalf jaar, en bij het laatste interview twaalf tot veertien jaar. Er zijn echter veel zorgen geuit over de consequenties van de coronapandemie voor de armoede in Nederland en specifiek voor de (kans)armoede van jonge kinderen.⁴ In een tijdperk waarin de armoedesituatie in

⁴ Bijv. <https://nos.nl/artikel/2338690-door-corona-meer-kinderen-in-armoede-het-is-veel-meer-dan-weinig-geld-hebben.html>

het land snel verslechtert, maar waarin vervolgens ook veel maatregelen (zullen) worden getroffen om armoede tegen te gaan, is ons advies om het periodieke onderzoek vaker uit te voeren. Tijdens en na de coronapandemie vallen snelle veranderingen binnen het patroon der verwachtingen. Het periodieke onderzoek waarin in dit hoofdstuk gesproken wordt, is een instrument om die snelle veranderingen in kaart te brengen. Er kan gedacht worden aan een frequentie van één onderzoek per jaar, vervolgens af te bouwen naar eens in de twee jaar. Dat ziet er bijvoorbeeld als volgt uit:

Tabel 3. Voorgestelde planning van de vervolgmetingen

	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028
Aantal metingen	1 ⁵	1	1	1	-	1	-	1

NB. Deze planning houdt rekening met snelle veranderingen van het armoedebeleid in 2021 en 2022, economisch herstel in 2023 en 2024 en een 'nieuw normaal' vanaf 2025.

5.2.5 Casusmethodiek

Voor het huidige onderzoek hebben we binnen elke casus ten minste drie respondenten gesproken: het kind, één ouder en één professional. In sommige casussen zijn ook broertjes/zusjes aan het woord gelaten. Deze casusmethodiek - waarbij per kind meerdere personen worden geïnterviewd - is ook aan te raden voor vervolgmetingen. We hebben ervaren dat sommige kinderen en ouders minder spraakzaam zijn dan andere; ze laten minder over zichzelf los. Dat is niet verrassend, want veel mensen zijn het zelden gewend om geïnterviewd te worden. Bestaan er na een interview met een ouder of kind nog onduidelijkheden, dan kunnen deze kennislacunes op twee manieren opgevuld worden:

1. Door nogmaals het kind te interviewen. Maar men dient er rekening mee te houden dat het kind ook tijdens een tweede interview liever niet over zichzelf spreekt én dat het kind op den duur liever niet meer geïnterviewd wil worden. De kans dat een introvert kind tijdens een tweede interview veel meer over zichzelf vertelt dan tijdens een eerste interview, is niet zo groot.
2. Door informatie over het kind als het ware te trianguleren. Ouders en professionals kunnen kennis aanvullen. Bedenk daarbij wel dat ouders en professionals ook geen oneindige kennis over het kind hebben. Van de subjectieve beoordeling van de leefgebieden, het welzijn en de copingstrategieën van het kind, kan eigenlijk alleen het kind een volledig beeld geven.

Voor het toekomstige periodieke onderzoek hebben we nog twee aanvullende adviezen. Allereerst hebben wij gemerkt dat professionals maar zelden een volledig beeld hebben van het kind. Het komt zelfs voor dat er geen enkele professional is die het kind goed kent, bijvoorbeeld een schuldhulpverlener of ervaringsdeskundige die zich met name richt op de ondersteuning van de ouder(s). Toch is een professionele beoordeling heel waardevol gebleken, omdat een professional begaan is met het gezin maar tegelijkertijd wat afstand kan nemen. Daarom valt te overwegen om per casus niet met één professional te spreken over het kind, maar met twee à drie professionals. Zo hoeft een onderzoeker niet op zoek te gaan naar de professional die het

⁵ Immers is dit rapport uitgebracht in de eerste helft van 2021. Na afhandeling van dit rapport bij het ministerie en in de Kamer, is het plausibel dat een eerste vervolgmeting pas eind 2021 kan plaatsvinden.

meest weet over het kind (met het risico dat die nog altijd betrekkelijk weinig is), maar kunnen de professionele oordelen van meerdere deskundigen gebundeld worden. Daarbij kan een onderzoeker bijvoorbeeld denken aan een sociaal werker of schuldhulpverlener die de ouder(s) meer ondersteuning biedt, een leraar van het kind (ongeacht de kennis die hij/zij heeft van de financiële toestand van het gezin) of een sportcoach. Ook valt te overwegen om een ander familielid aan het woord te laten over het gezin, al is er in dat geval geen sprake van een *professioneel* oordeel.

De onderzoeker kan door middel van observaties de informatie uit de interviews aanvullen. Vooral non-verbale aspecten als het gedrag/de houding van het kind en de interactie met de ouder(s) zijn informatief. Het is aan te raden om van tevoren na te denken over een observatiekader met een aantal aandachtspunten voor de onderzoeker (bijv. kan het kind zich goed concentreren, is het kind druk, vindt het kind het lastig om oogcontact met de onderzoeker te maken, lijken het kind en de ouder goed met elkaar overweg te kunnen en waaraan is dat te zien?). Door middel van een observatiekader kunnen per casus dezelfde observaties gemaakt worden, ongeacht de onderzoeker die het casusonderzoek uitvoert.

5.3 Methode

In de inleiding van dit hoofdstuk schreven we dat er twee varianten voor het periodieke onderzoek voorgesteld zouden worden: een basisvariant en een aangevulde variant. De verschillen tussen de twee varianten bestaan uit de methode voor de casusonderzoeken. Die verschillen beschrijven we in deze paragraaf. We beginnen met de methode voor de *basisvariant*. Die is grotendeels hetzelfde als de methode van de huidige voorverkenning, waarbij we advies geven om knelpunten te voorkomen. De *aangevulde variant* biedt meer ruimte voor samenwerking en co-creatie met gemeenten, professionals, instanties en kinderen.

5.3.1 Methode van de basisvariant

Stap 1: linking pins. Voor de basisvariant is de *linking pin*-wervingsmethode te adviseren. De steekproef, zoals die in de vorige paragraaf beschreven staat, wordt via linking pins geworven. Per gemeente (opnieuw zijn dit tussen de 8 en 16 gemeenten) benadert de onderzoeker een linking pin die toegang heeft tot de doelgroep en door de doelgroep wordt vertrouwd. De gemeente licht de onderzoeker in over mogelijke linking pins in het lokale netwerk. Linking pins zijn personen (van instanties) die de kinderen, hun ouders of professionals goed kennen en hun vertrouwen hebben. Dit kan een medewerker van een voedselbank zijn, een onderwijsinstelling, een welzijnsinstelling, een kerk of moskee, een stichting of iemand die zich op een andere wijze inspant voor kinderen in armoede.

De linking pin krijgt van de onderzoekers de opdracht om (via ouders en/of professionals) kinderen te werven die voldoen aan de selectiecriteria (bijv. kinderen van 8-14 jaar oud, uit gezinnen die zowel aan objectieve als subjectieve criteria van armoede voldoen) en die bereid zijn om deel te nemen aan het onderzoek. Om bij de werving te voldoen aan regels voor het betrekken van kinderen bij onderzoek en privacyregels, wordt de volgende procedure gehanteerd:

1. **Brief en flyer.** De linking pin krijgt een brief en een flyer tot zijn beschikking om aan potentiële deelnemers te laten zien. De brief is afkomstig van de gemeente en het ministerie van SZW en beschrijft de aanleiding en doelstelling van het onderzoek en het

belang van deelname. De flyer is afkomstig van de onderzoekers en beschrijft wat er van respondenten wordt verwacht en wat er met hun gegevens gebeurt (waarborging anonimiteit en integriteit).

2. **Geanonimiseerde longlist.** De linking pins worden gevraagd om bij mensen die bereid zijn deel te nemen een aantal (geanonimiseerde) gegevens te noteren van het kind, zoals leeftijd, huishoudsamenstelling, etniciteit, inkomensbron van het gezin. Op deze wijze ontstaat een longlist. Uit deze longlist selecteren de onderzoekers een zo diverse mogelijke groep casussen. Van de geselecteerde groep casussen worden de contactgegevens van de ouders vervolgens opgevraagd bij de linking pin.
3. **Informed consent-procedure.** De onderzoekers benaderen de ouders en vragen of zij formeel toestemming geven dat hun kind deelneemt aan het onderzoek. Ook aan de kinderen wordt formeel toestemming gevraagd. Alleen wanneer zowel ouder als kind toestemming hebben gegeven, betrekken wij hen in het onderzoek. Bij toestemming vragen de onderzoekers de ouders (en het kind >12 jaar) om een informatieformulier en de bijbehorende toestemmingsverklaring te ondertekenen. Dit bevat nogmaals een beschrijving van het doel van het onderzoek en het onderzoeksproces.

Het kan voorkomen dat een linking pin ook geïnterviewd wordt in de hoedanigheid van professional die inzicht heeft in de gezinssituatie van het kind.

Stap 2: uitvoering van het casusonderzoek. De onderzoeker interviewt per casus ten minste één kind, één ouder en zo mogelijk drie professionals. Met deze respondenten bespreekt de onderzoeker de thema's die uiteengezet zijn in [paragraaf 5.1.2](#), volgens een topiclist die overeenkomt met de topiclist in [Bijlage 1](#). Het interview met het kind vereist extra aandacht. De volgende vuistregels dienen te worden aangehouden bij het interviewen van de kinderen:

- De onderzoeker spreekt niet te nadrukkelijk over armoede of problemen, omdat bekend is dat kinderen dit vaak niet prettig vinden.
- De onderzoeker kiest voor een zeer informele setting. Het kind bepaalt waar en hoe het interview wordt afgenomen: in de speeltuin, tijdens het tekenen, met een huisdier of de ouders erbij, tijdens een wandeling waarbij onderzoeker en kind een ijsje eten, enzovoort.
- Voorafgaand vertelt de onderzoeker heel duidelijk wat de gesprekskaders zijn: foute antwoorden bestaan niet, het gaat om de ervaringen van het kind; de onderzoeker stelt vragen, het kind vertelt; van het interview wordt een verslag gemaakt.
- De onderzoeker stelt alleen open en niet-suggestieve vragen en laat het kind uitpraten. De onderzoeker zit op ooghoogte en laat non-verbaal merken te begrijpen wat het kind zegt (knikken, gezichtsuitdrukkingen, hummen, echt?, vertel verder!)
- De onderzoeker stemt houding, woordkeuze, volume en spreektempo aan op die van het kind.
- Wanneer de onderzoeker merkt dat het kind afgeleid is of geëmotioneerd raakt, wordt een pauze ingelast of wordt het gesprek op een ander moment voortgezet.
- Vooraf aan het interview met de ouder overhandigt de onderzoeker een waardebon van 100 euro als dank. De ouder en het kind kiezen de waardebon(nen) die zij willen ontvangen (bijv. Bol.com, Albert Heijn, Action, etc.). Door de waardebon(nen) vooraf te overhandigen, maakt de onderzoeker duidelijk dat de beloning niet afhankelijk is van de uitkomst van het interview.

Ook dient de onderzoeker van te voren te bedenken of kinderen apart van de ouders of samen met de ouders geïnterviewd worden. Veel kinderen vinden het interview spannend en voelen zich veiliger als een ouder in de buurt is. Ook de ouders weten niet precies wat ze kunnen verwachten en blijven liever dichtbij. Het observeren van de interactie tussen kind en ouder is erg waardevol: is er sprake van een veilige hechtingsstijl, of lijkt de relatie een andere vorm te hebben? Echter kan het samen interviewen van ouder en kind er uiteraard ook voor zorgen dat een kind minder open durft te zijn, bijvoorbeeld over de gezinssituatie of over negatieve gevoelens.

Omdat het periodieke onderzoek gedeeltelijk longitudinaal is, bestaat de mogelijkheid om in de eerste instantie kennis te maken met (jonge) kinderen in het gezelschap van hun ouder(s) en hen op latere tijdstippen alleen te spreken. De kans is groter dat de ouders en kinderen zich daar in de tweede instantie prettiger bij voelen, niet alleen omdat ze dan weten wat ze van het onderzoek kunnen verwachten en er meer vertrouwen is opgebouwd, maar ook omdat het kind tegen die tijd ouder is geworden.

Stap 3: opleveren van 16 portretten. Aan de hand van deze thema's en vragen trianguleert de onderzoeker alle beschikbare informatie rondom de 16 deelnemende kinderen. De informatie wordt gecombineerd tot één portret per kind/casus. Dit portret is zo integraal en volledig mogelijk en wordt anoniem beschreven.

Stap 4: aangrijpingspunten voor beleid. In elk portret worden hulpbronnen geïdentificeerd die bijdragen aan de kansen van het kind. Maar de onderzoeker heeft ook oog voor hulpbronnen die nog missen, bijvoorbeeld op leefdomeneinen waar het kind veel kansarmoede ervaart. Dat levert per portret een aantal aangrijpingspunten op. Het periodieke onderzoek biedt vervolgens inzicht in beleid dat nog mist, veranderingen die nog nodig zijn binnen bestaand beleid, en beleid dat helpt en waar onverminderd in geïnvesteerd dient te worden. Ook is er ruimte om te onderzoeken of er verschillen bestaan tussen groepen kinderen: hebben alle kinderen precies dezelfde hulpbronnen nodig, of zijn er groepen kinderen die meer behoefte hebben aan bepaalde hulpbronnen dan andere groepen? De portretten (input) en de aangrijpingspunten (output) worden teruggelegd aan betrokken partijen.

5.3.2 Methode van de aangevulde variant

Wij zien ook een mogelijkheid om het periodieke onderzoek in co-creatie uit te voeren. Binnen deze aangevulde variant stellen wij voor om interviews te laten afnemen door professionals die al in contact staan met de gezinnen en kinderen. Het gaat hierbij om een vorm van **participatief actieonderzoek**.⁶ Actieonderzoek is een vorm van onderzoek dat expliciet niet alleen een kennisdoel heeft, maar ook verandering stimuleert. Het periodieke onderzoek stimuleert gemeenten en professionals om outreachend te werken en open gesprekken te voeren met gezinnen en kinderen. De inzichten die daaruit voortvloeien kunnen bijdragen aan de hulpverlening aan gezinnen en kinderen, het methodisch werken door professionals en het gemeentelijk en landelijke armoedebeleid.

Participatief actieonderzoek levert ook een aantal praktische voordelen op. Allereerst heeft een professional van een lokale instantie al in hogere mate het vertrouwen van de ouders/verzorgers van het kind dan een onderzoeker. In de basisvariant 'lift' de onderzoeker als het ware mee op

⁶ Zie Saunders, M., Lewis, P., en Thornhill, A. (2004). *Methoden en technieken van onderzoek* (P. Smitt, vertaald). Amsterdam, Nederland: Pearson Education Benelux.

deze vertrouwensband om contact te leggen met gezin en kind: de linking pin-methode. In de aangevulde variant wordt deze vertrouwensband ingezet om de professional zélf een open gesprek te laten voeren met gezin en kind. De professional die dit gesprek voert en die actief kennis ophaalt voor het onderzoek, wordt daarmee een co-researcher. Zeker met de ouders/verzorgers kunnen deze professionals vanwege de al bestaande vertrouwensband sneller grotere diepgang in het gesprek bereiken dan een onderzoeker die op grote afstand van het gezin staat (in een 'ivory tower', zo stelt de literatuur over participatief onderzoek). Voor het kind vormt de professional ook vaak een bekend gezicht, bijvoorbeeld doordat iemand die het gezin professioneel ondersteunt op huisbezoek(en) is geweest. Het komt daarentegen weinig voor dat een professional persoonlijke gesprekken heeft met het kind in plaats van de ouder (tenzij het een pedagogisch specialist betreft). Toch uitten de professionals in ons onderzoek het voornemen om beter zicht te krijgen op de kinderen in de gezinnen die zij ondersteunen. Gesprekken met kinderen passen meestal niet binnen de specifieke deskundigheid van professionals in het sociaal domein, maar ze delen vaak wel de visie dat het belangrijk is om deze gesprekken met kinderen aan te gaan. Door professionals te trainen om interviews met kinderen af te nemen over de gevolgen van de financiële situatie van de ouders en hen bij het periodieke onderzoek te betrekken als co-researchers, wordt dus ook voldaan aan een bepaalde behoefte.

We geloven dat het afnemen van een interview bij het kind de co-researchers de mogelijkheid biedt om het betreffende gezin beter te leren kennen. In algemenere zin stelt men de co-researchers, door hen de juiste vaardigheden aan te leren, ook in staat om in hun werk integraler in te richten. Dat sluit aan op de oplossingsrichtingen die we beschrijven in **hoofdstuk 4** in dit rapport: een goed armoedebeleid vereist dat er voor elk gezin één regisseur aangewezen wordt. Het gaat hier uiteraard slechts om een eerste stap: integrale hulpverlening vereist meer dan alleen de juiste gespreksvaardigheden, maar deze vormen wel een eerste voorwaarde.

Stap 1: interview- en communicatietraining van co-researchers. Per gemeente (opnieuw zijn dit tussen de acht en zestien gemeenten) benadert de onderzoeker een co-researcher die toegang heeft tot de doelgroep en door de doelgroep wordt vertrouwd. De gemeente licht de onderzoeker in over mogelijke co-researchers in het lokale netwerk. Nadat de co-researchers benaderd zijn, wordt hun een training aangeboden. Deze training heeft twee doeleinden:

1. Allereerst worden de co-researchers de juiste vaardigheden aangeleerd om interviews met ouders en kinderen af te nemen. We raden aan om dit gedurende één sessie te doen, maar deze sessie wel op meerdere plekken in het land uit te voeren. Denk bijvoorbeeld aan een plek in Noord-Nederland, Midden-Nederland en Zuid-Nederland. Zo vormt de locatie van de training geen belemmering voor de co-researchers. Uit eerdere ervaringen met het geven van trainingen blijkt dat het helpt om interviewtechnieken direct aan de hand van scenario's te oefenen in de les, bijvoorbeeld door een trainingsacteur in te zetten. Uiteraard kan er ook van digitale middelen gebruikgemaakt worden, met name als co-researchers niet fysiek aanwezig kunnen zijn. We adviseren om tijdens de training o.a. de vuistregels aan bod te laten komen die in stap 2 van de basisvariant uiteengezet zijn.
2. Tweede doel van de training is om met elkaar in gesprek te gaan over de brede toepasbaarheid van de interviewtechnieken. Hoe stellen de geleerde interviewtechnieken de co-researchers in de hoedanigheid van professional in staat om in de toekomst integraler te werk te gaan, waarbij ook de perspectieven van kinderen meegenomen worden? De co-researchers gaan met elkaar in gesprek over de bruikbaarheid van de interview-

technieken, op welke manier zij deze nog zullen aanpassen voor hun specifieke werkzaamheden en hoe communicatie met kinderen voortaan kan bijdragen aan de invulling van hun werk. De onderzoeker inventariseert aan de hand van deze discussie ook wat de co-researchers nog nodig denken te hebben om communicatie met kinderen een grotere rol in hun werk te laten spelen.

We adviseren om elke doelstelling tijdens één sessie te behandelen. De eerste doelstelling wordt behandeld in een sessie die voorafgaat aan het afnemen van interviews door de co-researchers. De tweede doelstelling wordt behandeld in een sessie die volgt op deze interviews. Door de interviews uit te voeren hebben de co-researchers de geleerde vaardigheden in de praktijk kunnen toepassen; over hun ervaringen daarmee gaan zij tijdens de tweede sessie in gesprek. Dat gesprek wordt geleid door de onderzoeker of door een extern ingehuurd trainer.

Stap 2: uitvoering van het casusonderzoek. Een casusonderzoek bestaat uit ongeveer vijf interviews: een interview met het kind (verdeeld over meerdere tijdstippen, als dat noodzakelijk blijkt), een interview met een ouder en drie interviews met professionals rondom het gezin. In tegenstelling tot de basisvariant, worden de interviews in de aangevulde variant niet door één individu afgenomen. Een co-researcher - namelijk de professional die het gezin al kent en die in de vorige stap voor dit doeleinde getraind is - neemt de gesprekken met ouder en kind op zich.

De onderzoeker neemt interviews af bij de drie professionals, zoals ook het geval is in de basisvariant. De co-researcher kan een van die drie professionals zijn, omdat de co-researcher ook een professional is die contact heeft met het casusgezin. In dat geval is aan te raden om goed na te denken of de co-researcher vóór of na zijn/haar eigen interviews gesproken wordt over het gezin. Vóór de eigen interviews heeft een co-researcher een nog relatief 'traditioneel' en afstandelijk beeld van het kind, na de interviews heeft een co-researcher meer kennis over het kind opgehaald en ontstaat er hoogstwaarschijnlijk een vernieuwd beeld van het kind en het gezin.

Interviews door co-researchers zouden niet geheel objectief kunnen zijn. De co-researchers kennen het gezin en/of het kind immers al langer. Ze hebben voorkennis en persoonlijke ervaringen met het gezin die tijdens een interview op kunnen spelen. In deze stap kunnen onderzoekers bias door de co-researcher voorkomen door te vragen om de interviews op te nemen. Het kan gaan om een audio- of video-opname. De opnames kunnen ook gebruikt worden bij de communicatietraining van de co-researchers.

Stap 3: opleveren van 16 portretten. Stap 2 levert per casus drie 'traditionele' interviewverslagen op, uitgevoerd door de onderzoeker, en twee opnames van interviews die afgenomen zijn door de co-researchers. Allereerst zet de onderzoeker de opnames naar eigen inzicht om in interviewverslagen. Door dit proces bij de onderzoeker neer te leggen, kan eventuele bias van de co-researcher uit de output gefilterd worden. Denk bijvoorbeeld aan antwoorden die de co-researcher zelf voor het kind of voor de ouder invult, of vragen en thema's die al te veel afwijken van de checklist vooraf. De onderzoeker kan er ook voor kiezen om dat soort signalen van bias vast te leggen en te beschrijven: de bias van de co-researcher - in de hoedanigheid van een professional - kan ook een mogelijke bron van informatie vormen.

Zodra er vijf verslagen geproduceerd zijn, trianguleert de onderzoeker alle beschikbare informatie rondom de 16 deelnemende kinderen. De informatie wordt gecombineerd tot één portret per kind/casus. Dit portret is zo integraal en volledig mogelijk. De analyse van de informatie ligt dus, zoals ook het geval is in de basisvariant, bij de onderzoeker. Co-researchers kunnen in deze

stap wel gevraagd worden om feedback en reflectie op het portret/de portretten waarbij zij betrokken zijn geweest.

Stap 4: aangrijpingspunten voor beleid. In elk portret worden hulpbronnen geïdentificeerd die bijdragen aan de kansengelijkheid van het kind. Maar de onderzoeker heeft ook oog voor hulpbronnen die nog missen, bijvoorbeeld op leefdomeinen waar het kind veel kansarmoede ervaart. Dat levert per portret een aantal aangrijpingspunten op. Het periodieke onderzoek biedt vervolgens inzicht in beleid dat nog mist, veranderingen die nog nodig zijn binnen bestaand beleid, en beleid dat al erg helpt en waar onverminderd in geïnvesteerd dient te worden. Ook is er ruimte om te onderzoeken of er verschillen bestaan tussen groepen kinderen: hebben alle kinderen precies dezelfde hulpbronnen nodig, of zijn er groepen kinderen die meer behoefte hebben aan bepaalde hulpbronnen dan andere groepen? De portretten (input) en de aangrijpingspunten (output) worden teruggelegd aan het ministerie en het kabinet.

De co-researchers worden ook betrokken bij deze stap. Zij hebben in hun hoedanigheid van professional enige kennis over het lokale, regionale en landelijke netwerk van professionals en instanties. De consultatieronde onder co-researchers rondom aangrijpingspunten voor beleid valt te vergelijken met de focusgroepen die wij bij deze voorverkenning hebben gehouden. Het valt aan te raden om ook in deze stap te steunen op de expertise van de co-researchers.

Stap 5a: bijeenbrengen van professionals in community. Ons advies is om het contact met co-researchers en andere professionals een structureel karakter te geven. Daarbij kan gedacht worden aan een vast aantal intervisie- en supervisiebijeenkomsten per jaar (al dan niet digitaal), een LinkedIn-groep en/of een afgesloten website. Het gaat dus om een community van specialisten die zich vanuit professionele, maar ook persoonlijke interesse rondom kinderen opstellen. Welke vorm van community er ook gekozen wordt, het moet automatisch mogelijk zijn voor co-researchers en voor de overige geïnterviewde professionals om zich bij deze community aan te sluiten. Daar zijn vier redenen voor:

1. De onderzoekers verliezen de professionals tussen de metingen niet uit het oog. Dit is een vorm van warm contact. Wanneer meerdere malen (bijv. drie opeenvolgende studies van één kind) teruggegrepen wordt op de expertise van één professional, hoeft het contact met de co-researchers niet telkens volledig vanuit het niets opgenomen te worden. Professionals raken bekend met zowel de het onderzoek als met de onderzoekers.
2. In de community kunnen resultaten van het periodieke onderzoek en daaraan gelieerde kennisbronnen (bijv. van SAM&, NJI, CJG, KIS en BVjong) gedeeld worden, door de coördinatoren van de community, door de onderzoekers én door de leden van de community. Zo kan het periodieke onderzoek tegelijkertijd een leer- en netwerkmogelijkheid worden voor geïnteresseerden. Dat is ons inziens een win-winsituatie. Immers wordt het periodieke onderzoek pas echt betekenisvol als professionals en instanties de resultaten in hun werk kunnen incorporeren. Men dient te voorkomen dat het onderzoek volledig losstaat van de realiteit van de professionals en van gezinnen. Wij adviseren om rondom een enkele vervolgmeting ongeveer 12 bronnen van kennis met de leden te delen: één post per maand.
3. Bij de professionals kan rondom cruciale momenten in het periodieke onderzoek ook advies ingewonnen worden. Zij treden op als een klankbordgroep. In stap 4 denken de co-researchers al mee over aangrijpingspunten voor beleid, maar ook de overige professionals hebben waardevolle visies en kennis. Bijv. over hoe de onderzoekers nieuwe

co-researchers kunnen werven, over welke professionals er in een lokaal netwerk aanwezig zijn die geïnterviewd kunnen worden, over hoe de interesse in het onderzoek bij gezinnen verhoogd kan worden en, ten slotte, over mogelijke aangrijpingspunten voor beleid.

4. De community kan op den duur ook bijdragen aan de (landelijke) bekendheid van en het vertrouwen in het periodieke onderzoek onder professionals, die mogelijk kunnen optreden als co-researcher. Hoe groter de community wordt, hoe groter de kans dat een professional die voor het periodieke onderzoek gecontacteerd wordt door de onderzoekers er via-via al van op de hoogte is gebracht. Het gaat hier om een vorm van mond-op-mondreclame.

Het beheer en de coördinatie van de community kan bij de onderzoekers liggen, maar ook bij een tussenpartij of bij het ministerie zelf. We stellen ook voor dat professionals die niet deelnemen aan het onderzoek (maar die toch interesse hebben), in enige vorm op de hoogte kunnen blijven van de activiteiten van het netwerk.

Stap 5b: bijebrengen van kinderen in kinderpanel. Ten slotte lijkt het ons belangrijk om ook een kinder- of jeugdpanel bij het onderzoek te betrekken. Voornamelijk hun ideeën over mogelijke (beleids)oplossingen lijken ons erg waardevol. Volwassenen zien niet altijd dezelfde aangrijpingspunten als kinderen, terwijl het hier om een periodiek onderzoek van en ook vóór kinderen gaat. Ons advies is om hun bijdrage niet over het hoofd te zien.

Bovendien leent de voorgestelde onderzoeksopzet zich uitermate goed voor het geleidelijk aan opbouwen van een panel van kinderen: bij elke ronde van het periodieke onderzoek worden vier kinderen losgelaten uit het onderzoek om ruimte te maken voor nieuwe kinderen. De vier kinderen die niet meer aan het periodieke onderzoek zelf meedoen, worden direct uitgenodigd voor het panel. Vanuit hun positie als voormalige geïnterviewde (en centrumpersoon in een casusonderzoek) hebben zij eerstehands ervaring met het periodieke onderzoek. Wij denken dat een panel waaraan ook deze kinderen deelnemen niet alleen hun visie op armoedebeleid kan geven, maar ook kan toezien op de kwaliteit van de interviews met kinderen. Voor hun bijdrage aan het periodieke onderzoek kunnen de kinderen in het panel ook een financiële beloning of andersoortig presentje geboden worden.

Bijlage 1: Gehanteerde topiclist

Ouders

Introductie

We beginnen het gesprek met het scheppen van een prettige sfeer. Belangrijk is om en passant na te gaan of ouders zelf ook zijn opgegroeid in armoede.

- Bedanken voor deelname
- Jezelf voorstellen
- Doel van het interview: verhaal van ouders (over het kind) horen
- Gesprekscaders aangeven (vertrouwelijkheid, geen foute antwoorden, vraag-antwoord, verslag, zo nodig stoppen en later doorgaan).
- Vragen of mensen iets over zichzelf kunnen vertellen
- Gezinsituatie: aantal en leeftijd kinderen
- Dagelijkse activiteiten, hobby's, interesses, werk
- Hoe en waar opgegroeid vroeger (veel/weinig te besteden?)
- Wat belangrijk in het leven

Doorvraagpunten

Na de introductie lopen we de verschillende onderzoeksthema's langs. Dat hoeft niet in vaste volgorde.

- Sociale contacten
 - Belangrijkste mensen voor gezin / ervaren steun
 - Langslopen
 - Familie
 - Vrienden
 - Kennissen
- Woonsituatie
 - Woning: plus- en minpunten, tevredenheid
 - Buurt: plus- en minpunten, tevredenheid
- Vrijtijdsbesteding van het gezin
 - Verjaardagen
 - Feestdagen
 - Vakanties
 - Voldoende inkomen?
- Gebruik van professionele ondersteuning/hulpverlening
 - Ervaringen
 - Plus- en minpunten

- Inkomen, schulden en bezittingen
 - Inkomensbronnen
 - Gebruik inkomensondersteunende maatregelen (toeslagen e.d.)
 - Feitelijke hoogte inkomen
 - Schulden
 - Bezittingen
 - Geldzorgen?
- Zekerheid en stabiliteit thuis
 - Ervaringen met tegenslagen
 - Hoe daarmee omgaan
- Zingeving
 - Waar trots op
 - Waar blij van
- Toekomstperspectief
 - Hoe ziet leven eruit over drie jaar?
 - Goede voorbeelden (in omgeving)
 - Slechte voorbeelden (in omgeving)
- Kind dat wij gaan interviewen
 - Omschrijving van het kind
 - Interesses/hobby's/spelen
 - Vriendjes/vriendinnetjes
 - Voeding
 - School
 - Gezondheid
 - Sport/uitjes
 - Zorgen over kind?
 - Heeft kind zelf zorgen?

Kind

Introductie

- Bedanken voor deelname
- Jezelf voorstellen
- Doel van het interview: verhaal van het kind horen
- Gesprekscaders aangeven (vertrouwelijkheid, geen foute antwoorden, vraag-antwoord, verslag, zo nodig stoppen en later doorgaan).

Thema's

- Sociale omgeving
 - Beschrijving ouder(s)
 - Beschrijving broertjes, zusjes
 - Beschrijving vriendjes, vriendinnetjes
 - Beschrijving opa's, oma's, ooms, tantes
 - Door wie meest gesteund? Waarom?

- Woonsituatie
 - Eigen kamer
 - Fijn / niet fijn aan het huis
 - Voorzieningen in de buurt
 - Activiteiten in de buurt
 - Fijn / niet fijn aan de buurt
 - Gevoelens van (on)veiligheid

- Vrijtijdsbesteding
 - Beschrijving favoriete activiteiten en wensen daarbij
 - Spelen
 - Interesses
 - Hobby's
 - Verjaardagen
 - Feestdagen
 - Vakanties
 - Sporten
 - Uitstapjes
 - Muziek/museum/theater

- School
 - Beschrijving klas + meester/juf
 - Hoe het op school gaat
 - Gedrag in de klas (druk, rustig, enz.)
 - Leuk / niet leuk
 - Moeilijk / makkelijk

- Zingeving
 - Wat belangrijk in het leven
 - Waar blij van
 - Waar trots op

- Vervelende gevoelens en hoe daarmee omgaan
 - Waar zorgen over?
 - Waar verdrietig van?
 - Wanneer boos?
 - Waarover schaamte?
 - Ervaring met vervelende ervaringen/gebeurtenissen
 - Binnen gezin
 - Binnen familie
 - Bij vrienden/kennissen
 - Op school
 - In de buurt
 - Beschrijving gevoelens daarbij
 - Onzekerheid
 - Ongerustheid
 - Angst
 - Schaamte
 - Woede

- Verdriet
 - Hoe omgaan met vervelende ervaringen/gebeurtenissen/gevoelens?
- Toekomstperspectief
 - Toekomstdromen
 - Vervolgopleiding
 - Beroep later
 - Goede voorbeelden (in omgeving)
 - Slechte voorbeelden (in omgeving)

Professional

Introductie

- Bedanken voor deelname
- Jezelf voorstellen
- Doel van het interview: verhaal over het kind/gezin horen
- Gesprekscaders aangeven (vertrouwelijkheid, geen foute antwoorden, vraag-antwoord, verslag, zo nodig stoppen en later doorgaan).

Thema's

- Beschrijving kind/gezin
- Situatie kind/gezin in vergelijking andere kinderen/gezinnen
- Beschrijving dienst/hulpverlening aan kind/gezin
- Problemen per leefgebied
 - Situatie binnen gezin/familie
 - Wonen
 - Financiën
 - Sociale relaties
 - Gezondheid
 - Werk en participatie
 - Vrije tijdsbesteding
- Copingstrategieën van kind/gezin

Bijlage 2: Literatuur

- Amone, K. (2009). *Examining the link between socio-economic position and mental health in early adolescents*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Medische Wetenschappen.
- Andriessen, I., Hoegen Dijkhof, J., Van der Torre, A., Van den Berg, E., Pulles, I., Iedema, J., en De Voogd-Hamelink, M., (2020) *Ervaren discriminatie in Nederland II*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Arum, S. van & T. van den Enden (2018) *Sociale (wijk)teams opnieuw uitgelicht. Derde landelijke peiling onder gemeenten*. Utrecht: Movisie.
- Bartelink, C. (2013) *Wat werkt: Motiverende gespreksvoering?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Beckmann, K.A. (2017) Mitigating Adverse Childhood Experiences Through Investments in Early Childhood Programs. In: *Academic Pediatrics*, jg. 17, 28-29.
- Beer, P. de (2013) Het beste medicijn tegen armoede. In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 106.
- Bihari-Elahi, J. (2019) Waardigheid van armen genegeerd, ook door hulpverleners, via <https://www.socialevraagstukken.nl/waardigheid-van-armen-genegeerd/>. (geraadpleegd op 16 maart 2020).
- Bird, K. (2007) *The intergenerational transmission of poverty: an overview. Chronic Poverty Research Centre (CPRC) Working Paper 99*. London: Overseas Development Institute.
- Bouabid, A (2018) *De Marokkanenpaniek. Een geïntegreerde morele paniekbenadering van het stigma 'Marokkaan' in Nederland*. Amsterdam: Boom Criminologie.
- Boumans, J. (2015) *Naar het hart van empowerment (deel 2). Over de vraag wat werkt*. Utrecht: Movisie & Trimbos Instituut.
- Branscombe, N. R. & Ellemers, N (1998) Coping with group-based discrimination. Individualistic versus group-level strategies. In: J. K. Swim & C. Stangor (red.) *Prejudice: The target's perspective*, p. 243- 266. San Diego, CA: Academic.
- Carver, C. S (1997) You want to measure coping but your protocol's too long: Consider the Brief COPE. *International Journal of Behavioral Medicine*, 4 (1), 92-100.
- CBS (2018) *Armoede en sociale uitsluiting 2018*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2019a) *Steeds meer scholieren hebben een bijbaan*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd 10 november 2020 via <https://jeugdmonitor.cbs.nl/publicaties/Steeds-meer-scholieren-hebben-een-bijbaan>.
- CBS (2019b) *Armoede en sociale uitsluiting 2019*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2020) *Armoederisico bevolking in 2019 een fractie lager*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd 17 maart 2021 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/49/armoederisico-bevolking-in-2019-een-fractie-lager>.
- CPB (2016) Koot, P., Vlekke, M., Berkhout, E. en R. Euwals, *MIMOSI: Microsimulatiemodel voor belastingen, sociale zekerheid, loonkosten en koopkracht (geactualiseerde beschrijving 2016)*, CPB Achtergronddocument, Den Haag: CPB.
- Delden, P.J. van (2010) Ketensamenwerking: interne krachten bepalen het externe resultaat. In: *M&O*, 3, 5-20.

- Dijk, M. van, & Gemmeke, M. (2010) *De kracht van de pedagogische civil society: Versterking van een positieve sociale opvoedingomgeving*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Doorn, L. van., Omlo, J., Etten, Y. van & Gade-man, M. (2019) *Outreaching werken. Basisboek voor werkers in de eerste lijn*. Bussum: Uitgeverij Coutinho
- Driesen, I. & Besselink, P., (2016) De werkzame bestanddelen van de hulpverlening aan gezinnen met meervoudige problematiek. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 25 (3), pp.39-57. DOI: <http://doi.org/10.18352/jsi.494>
- Engbersen, R. & Omlo, J (2020) *Uit de duivelskring van armoede. Wat sociaal werker en medewerkers van kinder- en peuteropvang kunnen betekenen in de aanpak van Armoede*. Utrecht & De Meern: Movisie & Bureau Omlo.
- Franken, M., Houten, M. van, Lammersen, G., Mateman, H. & Verweij, S. (2016) *Werk en inkomen: kennis en interventies geordend. Kennissynthese over methodisch werken, integraal werken en armoede en schulden*. Utrecht: Movisie.
- Geenen, G. (2007) *Intergenerationele overdracht van gehechtheid bij Belgische moeders en kinderen die in extreme armoede leven: een meervoudige gevalstudie*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Geuns, R. van (2013) *Every picture tells a story. Armoede: een gedifferentieerd verschijnsel. (Lectorale rede)*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Gowricharn, R. (2000) *De grenzen van de polder. Over armoede onder allochtonen*. Utrecht: Forum.
- Hattum, M. van & Hal, L. van (2015) Meervoudig. Samenwerking tussen hulpverleners in gezinnen met meervoudige problemen, In: *Maatwerk*, 6, 31-33.
- Heckman, J. (2020a) *The Heckman curve*. Geraadpleegd via <https://heckmanequation.org/resource/the-heckman-curve/>. Heckman, J. (2020b). Research Summary: The Lifecycle Benefits of an Influential Early Childhood Program.
- Heckman, J. (2020b) *Research Summary: The Lifecycle Benefits of an Influential Early Childhood Program*.
- Heekelaar, M., Zwaneveld, F, Hautus, J. & Bakker, H. (2009) *Literatuurstudie Integrale Dienstverlening*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Hoek, T. van der (2005) *Through children's eyes, an initial study of children's personal experiences and coping strategies growing up poor in an affluent Netherlands*. Florence: *Unicef Innocenti Working paper No. 2005-05*.
- Hoff, S. (1998) Armoede en sociale relaties. In Engbersen, G., Vrooman, J.C. & Snel, E., Effecten van armoede. *Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: University Press.
- Hoff, S. (2017) *Armoede onder kinderen. Een probleemschets*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoff, S., Wildeboer Schut, J.M., Goderis, B. (2019) *Armoede in kaart 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoitink, M. & Spierts, M. (2017) Sociale dimensies van sociaal werk. In: Spierts, M., Sprinkhuizen, A., Scholte, M., Hoijtink, M. Jonge, E. De & Doorn, L. van (red.), *De brede basis van het sociaal werk. Grondslagen, methoden en praktijken*. Bussum: Coutinho.
- Houten, M. van, Panhuijzen, B., Verweij, Sanneke & Xanten, H. van. (2017) *Werk en inkomen in integrale aanpakken. Een verkenning van theorie en praktijk*. Utrecht: Movisie.
- Hulst, B. van, Hoff, S. & Wildeboer Schut, M. (2019) Armen met en zonder migratieachtergrond, In: Hoff, S., Wildeboer Schut, J.M., Goderis, B. (red.) *Armoede in kaart 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Inspectie SZW (2014) *Jaarverslag 2014*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

- Inspectie SZW (2016) *Literatuurstudie integrale dienstverlening*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Inspectie van het Onderwijs (2017) *De Staat van het Onderwijs 2016*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Jacobs, G. (2005) Participatie en empowerment in de gezondheidsbevordering: professionals in de knel tussen ideaal en praktijk? *Journal of Social Intervention: Theory and Practice* 14 (pp. 29-39)
- Joosse, H., Teisman, G., Verschoor, S. & Buuren, A. van (2019) *Wanneer vele handen het werk niet lichter maken. Een complexiteitsbenadering voor gezinnen en instanties met multi-problematiek*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Kalthoff, H. (2018) *Opgroeien en opvoeden in armoede*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Klein, M. van der, Toorn, J. van den, Nederland, T. & Swinnen, H. (2011) *Sterk en samen tegen armoede Gemeenten en maatschappelijk middenveld in het Europese Jaar ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Klein, M. van der, Bulsink, D. & Gaag, R. van der (2012) *Pedagogische civil society voor beginners. Hoe professionals en vrijwilligers goed kunnen samenwerken rond jeugd en gezin*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Klooster, E. & Omlo, J. (2020) *Rust, vertrouwen en andere ervaren succesfactoren. Een case-studie naar drie succesvolle Rotterdamse basisscholen in kwetsbare wijken*. Rotterdam: Stichting de Verre Bergen.
- Kromhout, M., Omlo, J., Dijkers, J. & Robbers, S. (2021) *Kwetsbaarheid én veerkracht bij aanvragers van een Tozo-uitkering. De impact van de coronacrisis op Utrechtse zzp'ers en kleine ondernemers en hun ondersteuningsbehoeften*. Amsterdam, Utrecht en Rotterdam: Onderzoek aan zet, Bureau Omlo, Hogeschool Utrecht & Robbers Research.
- Kruijer, A. J. & H. Kruijer (2013) *De praktijk als landingsbaan*. Den Haag: Ministerie van BZK en Ministerie van VWS.
- Kruijer, A.J. & S. Klokman (2016) Multiprobleemgezinnen beter geholpen. In A.J. Kruijer, F. Bredewold & M. Ham (red.) *Hoe de verzorgingsstaat verbouwd wordt. Kroniek van een Verandering*. Amsterdam: Van Gennep.
- Lazarus R.S. & Folkman, S (1984) *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer Publishing.
- Lewis, O (1968) *A Study of Slum Culture, Backgrounds for la Vida*. New York.
- Lewis, O. (1969). The Culture of Poverty. In Moynihan, D.P. (red.) *On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Science* (pp. 187-201). New York: Basic Books.
- Lister, R. (2004) *A politics of recognition and respect: Involving people with experience of poverty in decision-making that affects their lives. The politics of inclusion and empowerment* (pp. 116-138). Palgrave Macmillan, London.
- Lusse, M. en A. Kassenberg (2020) *Omgaan met armoede op scholen. Handreiking voor PO en VO*. Hogeschool Rotterdam en Hanzehogeschool Groningen
- Mak, J. & Bommel, M. van (2014) *Handreiking aan Nederlandse gemeenten voor effectief kindgericht armoedebeleid*. Den Haag & Utrecht: De Kinderombudsman & Verwey-Jonker Instituut.
- Matthijssen, M. (2014) *Activering Sociale Netwerken. Outreachende Aanpak Maatschappelijke Dienstverlening Alexander*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam & Hogeschool Inholand. Wmo Werkplaats Rotterdam.
- Moose, R. H. & Schaefer, J. A. (1993) Coping resources and processes: Current concepts and measures. In: L. Goldberger & S. Breznits (red.) *Handbook of stress: The theoretical and clinical aspects. Second edition*, p. 234-257. New York: Free Press.
- Nolan, B., & Whelan, C. T. (1996) *Resources, deprivation, and poverty*. OUP Catalogue.

- Odekerken, M. W.A., Sarti, A., Blokland, L. & Sondejker, F. (2020) *Armoede en schulden: op weg naar een integrale aanpak. Verkennend praktijkgericht onderzoek naar de gevolgen voor kinderen/gezinnen en de rol van jeugdprofessionals in de ondersteuning*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut & Hogeschool Utrecht.
- Olsthoorn, M., Koot, P., Hoff, S., Ras, M., Hulst, B. van, Wildeboer Schut, J.M., Arts, J., Godevis, B., Thijssen, L., Haard, M., de, Vlekke, M. & Verkade, E. (2020) *Kansrijk armoedebeleid*. Cultureel Planbureau & Sociaal en Cultureel Planbureau: Den Haag.
- Omlo, J. (2016) *Wat werkt bij de aanpak van armoede*. Utrecht: Movisie.
- Omlo, J. (2017) *Wat werkt bij outreachend werken. Kansen en dilemma's voor sociale wijkteams*. Utrecht: Movisie.
- Omlo, J. (2020) *Verzetten, vermijden of veranderen? Reageren op discriminatie en stigmatisering*. Rotterdam: Art1. & Radar.
- Oomkens, R., Akkermans, C., & van Geuns, R. C. (2019) Mensen in de bijstand: eerst helpen met schulden, daarna pas met werk. *Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/mensen-in-de-bijstand-eerst-helpen-met-schulden-daarna-pas-met-werk> (Geraadpleegd 15 januari 2021)
- Oude Vrielink, M., Koper, H. & Sterrenberg, L. (2013) Eén gezin, één plan, één regisseur: de gemeente aan zet. *Bestuurskunde* (22) 3.
- Oude Vrielink, M., Kolk, H. van der & Klok, P.J. (2014) *De vormgeving van sociale (wijk)teams. Inrichting, organisatie en vraagstukken*. Platform31, BMC Advies, Universiteit Twente.
- Perez, S.A., M. van den Brakel en W. Portegijs (2018) Welke gevolgen heeft ouderschap voor werk en economische zelfstandigheid? In: W. Portegijs en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Peruzzi, A. (2015) From childhood deprivation to adult social exclusion. Evidence from the 1970 British Cohort Study. In: *Social Indicators Research, Vol. 120*, 117-135.
- Regenmortel, T. van (2007) Empowerment en vraagsturing in de zorg. Onlosmakelijk verbonden [Empowerment and Demand-driven Care. Are they Intertwined]? *Tijdschrift voor Welzijnswerk*, 319 (288), 6-14.
- Regenmortel, T. van (2008) *Zwanger van empowerment. Een uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg*. Eindhoven: Fontys Hogeschool.
- Roest, A. (2011) *Kunnen meer kinderen meedoen? Veranderingen in de maatschappelijke deelname van kinderen, 2008-2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RMO & RVZ (2009) *Investeren rondom kinderen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling & Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- Ruig, L. de, Talman, J., Engelen, M., Bennenbroek, F., Wachter, M. & Bindels, A. (2020) *Persoonlijke begeleiding in de bijstand. Wat Rijk en gemeenten kunnen leren van pilots uit Tilburg, Leiden en Helmond*. Leiden: De Beleidsonderzoekers.
- Sarti, S. (2017) *Child participation in a context of poverty in a wealthy Western nation. Understanding and enhancing children's lives and well-being*. Amsterdam: Vrije Universiteit (proefschrift).
- SER (2017). *Opgroeien zonder armoede. Advies 17/03*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Skinner, E. A., Edge, K., Altman, J., & Sherwood, H. (2003) Searching for the structure of coping: A review and critique of category systems for classifying ways of coping. In: *Psychological Bulletin*, 129, 216-269
- Slot, P., & Leseman, P. (2019) *Investeren in kinderen van 0-12 jaar: bevindingen uit de wetenschap*. Kinderopvangfonds.

- Smulders, L.M., Bunt, S., Eerten, J.J.C. van (2018) *Rapportage onderzoek zwerfjongeren en schulden*. Utrecht: Labyrinth onderzoek & advies.
- Snel, E. Hoek, T. van der., Chessa, T. (2001) *Kinderen in armoede. Opgroeien in de marge van Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Spierts, M. J. S. (2014) *Stille krachten van de verzorgingsstaat: De preciaire professionalisering van de sociaal-culturele beroepen*. Marcel Spierts Onderzoek & Ontwikkeling.
- Sprinkhuizen, A., & Kolner, C. (2014) *Uit het doolhof. Observaties en reflecties bij de ontwikkeling van sociale (wijk) teams in Noord-Holland*. Kenniscentrum Wmo en Wonen Noord-Holland, Hogeschool Inholland en Wmo Werkplaats Noord-Holland.
- Steenssens, K., Demeyer, B. & Van Regenmortel, T. (2009) *Conceptnota empowerment en activering in armoedesituaties*. Ministerie van Werk, Onderwijs en Vorming. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Steketee, M. & Vandenbroucke, M. (2010) *Typologie voor een strategische aanpak van multiprobleemgezinnen in Rotterdam. Een studie in het kader van Klein maar Fijn*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Steketee, M., Nederland, T., Mak, J. van der Gaag, R., van Bommel, M., Roebroek, L., van der Eerden, S., van den Toorn, J., Smits, J. en E. van Waesberghe (2013) *Kinderen in armoede in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Studiegroep Interbestuurlijke en Financiële Verhoudingen (2020) *Als één overheid slagvaardig de toekomst tegemoet!* Den Haag: Studiegroep Interbestuurlijke en Financiële Verhoudingen.
- Tierolf, B., Steketee, M., Gilsing, R., & Bellaart, H. (2017) *Leefomstandigheden van kinderen met een migratieachtergrond. Feiten en cijfers*. Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving.
- Vanhee, L. (2007) *Weerbaar en broos: mensen in armoede over ouderschap: een verkennende kwalitatieve studie in psychologisch perspectief*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Verheijden, E. & Lange, M. de (2016) *Wat werkt bij integrale jeugdhulp*. Utrecht: NJI.
- Verplanke, L. & Tonkens (2013) 'Een blok beton of een leven vol scherven. Achter de voordeur in de wijk'. In: Tonkens, E. & Wilde, M., de (red.). *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk*. Amsterdam: Van Gennep.
- Visser, S. (2019) *Mechanismen van en interventies bij intergenerationele armoede: Een literatuuronderzoek*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Visser, S. de, Ommeren, M. van, Kistemaker, S., Salomé, L., Doelen, P. & Kuiper, F. (2021) *Als verrekenen een beperking is. Eindrapport UWV-subsidie*. Delft: Muzus.
- Voogd, J. de (2020) 'Kijk bij ongelijkheid verder dan de grote stad.' Amsterdam: De Volkskrant.
- Vries, Sjeff de (2007) *Wat werkt? De kern en de kracht van het maatschappelijk werk*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Vries, Sjeff de e.a. (2017) *Oplossingsgericht werken in het sociaal werk. Interventiebeschrijving*. Utrecht: Movisie
- Vrooman, C., G. Jehoel-Gijsbers en Soede, A. (2007) Armoede en sociale uitsluiting van kinderen. In C. Vrooman, S. Hoff, F. Otten en W. Bos (red.), *Armoedemonitor 2007*, p. 132-155. Den Haag/ Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Vrooman, J.C. & Snel, E. (1999), Op zoek naar de 'echte armen', in G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.), *Armoede en verzorgingsstaat; vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting: 15-47*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wiersma, M. & Kooi, C. van der (2017) *Alle kinderen kansrijk Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede*. Den Haag: De Kinderombudsman.

- Winter, M., de (2011) *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding. Vanachter de voordeur naar democratie en verbinding*. Amsterdam: SWP.
- Witte, L. (2011) *Methodisch werken in de materiële hulp en dienstverlening*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- WRR (2020) *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

De Beleidsonderzoekers

Schipholweg 103
2316 XC Leiden

071 566 59 47
info@beleidsonderzoekers.nl